

ő A: 12. sz. vége/ *ív, uvt, wt* (HB.); 13. sz. eleje/ *ev* (KT.); 1517 *j* (MNY. 43: 157); 1530 *ee* (KL. 88.); 1547 *huj* neky (LevT. 1: 45) **J:** 1. 12. sz. vége/ 'az az ismert, említett személy <E/3. személyes névmás> | er, sie, es' # (↑); 2. 12. sz. vége/ 'birtokos jelzőként' az, aki, ami az övé, hozzá tartozik | sein, ihr' # (↑); 3. 1513 'az az ismert, említett tárgy <mutató névmásként> | der, die, das <als Demonstrativum>' (NagyszK. 223); 4. 1554 'ön, maga <megszólításként> | Sie <als Anredeform>' (Nyr. 55: 103)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *tüw*; osztj. (V.) *lõγ*; ? zürj. (Sz.), (P.) *sȳ*; ? votj. (Sz.) *so*; md. (E.), (M.) *son*; finn *hän*; lp. (norv.) *søn, sön*: 'ő <E/3. személyes névmás>' [fgr. **sö-η3* 'ua.']. (≈) Megfelelői: óind *sá, sǎ*; gót *sa, sō*; stb.: 'ez'. (⊕) A finnugor szó eleji **s* > m. *Ø* hangváltozáshoz vö. →*eszik*, →*össz*² stb. A magyarban megőrződött a korábbi, eredeti *iβ* hangalak. Az ebben fellelhető *β* elem az ugor **η* névmásképzőre vezethető vissza, amely magánhangzóközi helyzetben *v*-vé vált (vö. →*övé*), illetőleg egy **γ* fokon keresztül vokalizálódott.

📖 Szinnyei: NyH.; TESz.; MSzFE.; Bárczi: HBEI. 79; Benkő: ÁrpSzöv. 118, 120; EWUng. • Vö. *-féle, önnön, övé, ugyan-*

ő-

~**nagysága** Δ **A:** 1416 u.^{1/2} *q nagfagabā* (MünchK. 31va) **J:** 'öméltósága, ökegyelme <megszólításként> | Euer Gnaden <als Anrede>' | ~**felsége** **A:** 1476 k. *w felfegenek* (SzabV.) **J:** 'királyi felség, ő királyi fensége | Seine od. Ihre Majestät' | ~**kegyelme** Δ **A:** 1511 *ew kegyelme* (Zolnai Gy.: Nyelveml. 196) **J:** 'öméltósága, önagysága <megszólításként> | Euer Gnaden <als Anrede>' | ~**kelme** Δ **A:** 1770 *ö keme* (NSz.); 1788 *ö-kelmét* (NSz.) **J:** 1. 1770 'ő, az érintett, a szóban forgó férfi | er; der Betreffende' (↑); 2. 1792 'megnevezett férfinak régebben tiszteletet, ma tréfás lekicsinylést kifejező megjelöléseként' | <urspr. ehrerbietige, dann scherzhafte od. spöttische Apposition, auf einen Mann bezogen>' (NSz.) | ILYENÉK MÉG: ~**méltósága** 'a méltóságos rangot viselő személy, öexcellenciája | Seine od. Ihre Hochgeboren' (1792: NSz.); ~**nagyméltósága** 'öexcellenciája | Seine od. Ihre Exzellenz' (1851: NSz.)

■ Összetett szavak előtagja azonos az →*ő* szóval. | (⊕) Az összetételek birtokos jelzős szószerkezetekből keletkeztek, amelyek második tagja eredetileg tulajdonságot vagy állapotot jelölt. Az összetételek birtokos vonatkozása elhalványult, így a szavak átalakultak megszólításokká. Az *ökelme* utótagja összerántással keletkezett az *ökegyelme* (↑) alapján. – Az utótagok (címszók kivételével): *nagysága* (→*nagy*), *felsége* (→*felség*), *kegyelme* (→*kegyelem*); a *kelme* önálló szóként nem adatolt.

📖 TESz. *ökelme* a.; EWUng. • Vö. *felség, kegyelem, nagy, ő*

öb → öböl

öblít **A:** 1560 k. Megh *wblyteóm* (GyöngySzt. 64.); 1595 *Ebletenni* [sz.] (Ver. 120.); 1604 *Öblitóm* (Szcenci Molnár: Dict.); 1767 *Öblintett* [sz.] (Pápai Páriz–Bod: Dict. *Perlütus* a.); NYJ. *öblint* (ÚMTsz.) **J:** 'mosogat, öblöget, vízzel átmos | spülen, schwemmen' #

öblöget **A:** 1645 *öblongessek* [öblönget □] (NySz.); 1723 *öblöget* (Kreszn.) **J:** 1. 1645 'ismételten öblít | wiederholt spülen' # (↑); 2. 1807 'pulyka' gurgulázó hangot hallat | kollern <Truthahn>' (NSz.); 3. 1838 'szaporán beszél, fecseg; civódik | plappern; sich zanken' (Tsz.); 4.

1845 'hangszer, ember' öblös hangon szól | dröhnen, brummen (Musikinstrument, Mensch)' (Arany J.: ÖM. 2: 12)

■ A szócsalád alapja, az *öblít* bizonytalan eredetű, talán szláv jövevényszó. | (≡) Vö. szbhv. *obliti* 'leönt, elönt, öntöz'; szlk. *obliat* 'leönt; ráönt; <lányt húsvétkor> meglocsol'; ukr. *obliti* 'leönt, elönt'; stb. [< szláv **ob* [igekötő] + **liti* 'önt', tkp. 'körülönt']. (△) A magyar szó palatális hangrendjét a szláv ige második, hangsúlyos szótagjának irányában végbement kiegyenlítődéssel magyarázhatja. Azt, hogy a szláv ige nem a szokásos -*l* honosító képzővel illeszkedett be a magyar igék rendszerébe, az indokolhatja, hogy a szláv főnévi igenév végződése nagyjából egybeesett a m. -*ít* műveltető képzővel.

■ Az *öblöget* fiktív töből keletkezett származékszó. | (△) Az *öblít* alapján, annak tövéből jött létre gyakorító-műveltető -*get* képzővel. A 2–4. jelentés metaforikus.

■ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (△) Az igék onomatopoetikus magyarázata kevésbé valószínű.

📖 MNy. 29: 180; NyK. 49: 239; TESz.; EWUng.; Zoltán: Szavak 73

öblöget → *öblít*

öböl [4] **A:** 1508 *öblödnék* (DöbrK. 139); 1578 *ablyós* [ɔ: *öblyós*] [sz.] (NySz.); 1604 *Öböl* (Szenczi Molnár: Dict.); NYJ. *üblye* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1508 'mell, kebel | Brust, Busen' (↑); 2. 1578 'domború falú edény v. más tárgy belső, üreges része | innerer, hohler Teil eines bauchigen Gefäßes od. eines anderen Gegenstandes' (↑); 3. 1673 'tengernek, tónak a szárazföldre benyúló része | Bucht' # (NySz.); 4. 1860 'ürméret (tűzfegyveré) | Kaliber' (Bérczy: Vmsz. 52) **Sz:** **öblös** 1578 (↑) | **öblösödik** 1765 *öblesettek* (NSz.)

öb **A:** 1846 *Öb* (Királyföldy: Ujdonuj. 305) **J:** 1. 1846 'vmely tárgy ürege; öblösödés, homorulat | Hohlraum in einem Gegenstand; Aushöhlung' (↑); 2. [főleg -*ű* melléknévképzővel] 1880 'ürméret (tűzfegyveré) | Kaliber' (NSz.)

■ A szócsalád alapja, az **öböl** bizonytalan eredetű, talán szláv jövevényszó. | (≡) Vö. szln. *obel* 'domború'; szlk. *obly* 'öblös; ívelt; gömbölyded'; or. (R.) *οβλη* 'henger alakú'; stb. [< szláv **ob* [igekötő] + **vb*- 'dönt, átfordít, hengerít']. (△) Az *öböl* forma hangrendi kiegyenlítődéssel eredménye. A származtatásban nehézséget okoz a szláv és a magyar szó szófaji eltérése. A szláv nyelvekben a melléknév gyakran szerepel 'mell, kebel' jelentésű főnév jelzőjeként; talán ez magyarázhatja meg, hogy a magyarba jelentéstapadással, főnévként, 'kebel' jelentésben került át. A további magyar jelentések elsősorban metaforikusak, de némelyiknek a kialakulásában esetleg metonímia is közrejátszott.

■ Az **öb** elvonás eredménye. | (△) A nyelvújítás idején alkották az *öböl* alapján. A 2. jelentésének kialakulására az *öböl* 4. jelentése hathatott.

📖 MNy. 29: 180; NyK. 49: 239; TESz.; EWUng.; MNy. 93: 220 • Vö. *vályog*

öcs **A:** 1067 k./ ? *Ichy* [szn.] (Wenzel: ÁÚO. 1: 27); 1138/ ? *Efu* [szn.] (MNy. 32: 131); 1185/ ? *Ech* [hn.] (Wenzel: ÁÚO. 1: 78); 1201/ *Ech* [szn.] (Györffy: ÁMTF. 1: 58); 1211 *Heuche* [sz.] [szn.]; *Wche* [sz.] [szn.] (PRT. 10: 505, 504); 1372 u./ *ewcze* (JókK. 76); 1506 *occheeth* (WinklK. 323); 1863 *écsém* (Kriza [szerk.] Vadr. 511) **J:** 1. 1138/ ? 'húg | jüngere Schwester' (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑); 2. 1138/ ? 'fiatalabb fiútestvér | jüngerer Bruder' # (↑), 1395 k. 'ua.' (BesztSj. 33.); 3. 1507 'fiatalabb férfirokon; rokon | jüngerer männlicher Verwandter; Verwandter' (NyIrK. 6: 187); 4. 1810–1820 'fiatalabb férfi megszólításaként' | <als Anrede an einen Jüngeren> (NSz.) **Sz:** ~**i** 1833 *öcsikém* [sz.] (HasznMul. 1833. márc. 30.: 205); 1897 *öccsi* (NSz.) | ~**kös** 1873 *öcskös* (Üstökös 1873. júl. 12.: 327)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *ĩcĩ* 'a fiútestvér v. a leánytestvér lánya'; osztj. (Trj.) *it'əki* 'kisfiú megszólítása'; votj. (Sz.) *užj* 'férfi fiatalabb lánytestvére' [fgr. **eč3* 'fiatalabb fiútestvér; fiatalabb lánytestvér']. (≈) Megfelelői: ujj. *äčī, ičī* 'idősebb fiútestvér, báty'; nanáj *eče, ečeke* 'az apa fiatalabb fiútestvére'; stb. (⊕) A jelentés egy eredeti tágabb, összefoglaló jelentésből (vö. 1., 2., ill. 3. jelentés), a rokonságnevek differenciálódásával szűkült le a férfiágra, a →*húg* párhuzamossága révén. Az *öcsi* származékhoz vö. →*bácsi* stb. Az *öcskös* származékszó játszi szóalkotással keletkezett -*k* + -*s* kicsinyítő képzővel. Hasonló játszi szóalkotáshoz vö. *gyerkőc* (→*gyermek*).

📖 Munkácsi: ÁKE.; MNy. 12: 7; TESz.; MSzFE.; EWUng. • Vö. *unoka-*

ödölő × **A**: 1343 *Edelew* (Oklsz.); 1351 *Ewdelew* (Oklsz.); 1358–1359 *ewdeuleu* (MNy. 15: 144); 1367 *Wdulewhold* (Oklsz.); 1803 *üdölő* (Oklsz.) **J**: 'felnyúló földterület, határsáv, amely keresztbe fut több párhuzamos szántóföld szélén | Flurstreifen, quer am Rande mehrerer paralleler Ackerfelder'

■ Bizonytalan eredetű, esetleg egy fiktív *tő* származékának szófajváltásával keletkezett. | (⊕) Lehetséges, hogy egy -*l* képzős igéből származó -*ő* képzős folyamatos melléknévi igenév főnevesült alakja, ám az esetleges alapul szolgáló igét nem tudjuk adatolni. (⊙) Erdélyi nyelvjárási szó. (⊕) Az →*üdül*-l való összefüggése aligha valószínű.

📖 TESz.; EWUng.

ödöng **A**: 1803 *Ödöngenek* (NSz.); 1806 *ödöngve* [sz.] (NSz.); NYJ. *ödönög* (MTsz.); *ögyöng-bögyöng* (NyF. 16: 51) **J**: **1.** 1803 'imbolyog, ide-oda dől | schwanken, wanken' (↑); **2.** 1815 k. 'imbolyogva, bicegve jár; tántorog, botorkál | schwankend gehen, herumstolpern' (Kassai: Bef. 199); **3.** 1874 'ögyeleg, ténfereg, cselleng | (herum)schlendern' (Nyr. 3: 524)

■ Fiktív *tőből* keletkezett származékszó. | (⊕) A *tő* ismeretlen eredetű, és összefügghet az →*ögyeleg* tövével. A szóvég -*ng* gyakorító képző; vö. →*mereng*, →*pirong* stb. A szókezdő magánhangzó eredetileg bizonyára rövid volt; vö. még →*ögyeleg*. A szó ma leginkább a 3. jelentésben használatos.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ögyeleg*

őféle → -*féle*

ögyeleg [**1**] **A**: 1626–1627 *egyelgéseket* [sz.] (NySz.); 1666 *ögyölög* (NySz.); 1785 *ögyelegve* [sz.] (NSz.); 1790 *ögyeleg* (NySz.); 1792 *Ögyelgeni* [sz.] (Baróti Szabó: KisdédSz.); 1848 *ölgyelgett* (NSz.); 1867 *ögyelég* (CzF.); NYJ. *ödelgő* [sz.] (Nyr. 40: 418) **J**: **1.** 1626–1627 'elkalandozik; bizonytalankodik, tévelyeg | herumschweifen ⟨Gedanke⟩; sich auf Irrwegen befinden' (↑); **2.** 1666 'kavarog, csavarog ⟨füst stb.⟩ | wirbeln, sich schnörkeln ⟨Rauch usw.⟩' (↑); **3.** 1838 'ténfereg, lézeng | herumlungern, (herum)schlendern' (Tzs.)

■ Fiktív *tőből* keletkezett származékszó. | (⊕) A szótő ismeretlen eredetű és az →*ödöng* tövével állhat összefüggésben. A szóvég -*leg* gyakorító képző; vö. *feszeleg* (→*feszül*), *szédeleg* (→*szédül*) stb. A szókezdő magánhangzó eredetileg rövid lehetett; vö. még →*ödöng*. A jelentések egy bizonytalan, ingó mozgásra utalnak.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ödöng*

ökle A: 1530 *Öklye* (Oklsz.); 1544 *öklet* (Oklsz.) **J:** 'egy fajta hal, szivárványos ökle | Art Fisch, Bittering (Rhodeus sericeus amarus)'

■ Valószínűleg német (feln.) jövevényszó. | (≡) Ném. (R.) *vcle*, (N.) *ikle*, *ockelei*, *üklei*, – ném. *Ukelei* 'kis fehér halfajta' [nyugati szláv eredetű; vö. a.-szorb *huklej*; le. *uklej*; stb.: 'ua.'].
(△) Az átvétel a Nyugat-Dunántúlon mehetett végbe. (⊙) Állattani szakszó.

📖 NytudÉrt. 71: 59; TESz.; EWUng.

öklel A: 13. sz. közepe/ *wklelue* [sz.] (ÓMS.); 1395 k. *ekleleu* [sz.] (BesztSzj. 126.); 1416 u./¹ által *öklèltètuen* [sz.] (BécsiK. 20); 1508 *öklöldözte* [sz.] (DöbrK. 471) **J:** 1. 13. sz. közepe/ ? 'öklöz, üt-ver; lökdös, taszigál | schlagen, (herum)stoßen' (↑), 1512 'ua.' (WeszprK. 65); 2. 1282 ? '(pár)bajt vív | sich im Kampfe messen, einen Zweikampf ausfechten' (Oklsz.), 1395 k. 'ua.' (↑); 3. 1416 u./¹ 'fegyverrel, állat a szarvával' szúr, döf | stechen, stoßen (mit einer Stoßwaffe bzw. mit den Hörnern)' # (↑); 4. 1578 'nyilallik (vkinek az oldala) | es sticht jmdm (in der Seite)' (NySz. *Öklelés* a.); 5. 1696 'öszönöz, serkent | aneifern, anspornen' (NySz.) **Sz:** ~**ő** 1282 *Vkleleu* [szN.] 'ökölvívó | Faustkämpfer' (Oklsz.) | ~**és** 1405 k. *wkleles* 'bajvívás, lovagi torna | Zweikampf' (SchlSzj. 598.)

öklend¹ † A: 1591 *öklendő* [sz.] (NySz.); 1838 *öklöndözni* [sz.] (Tsz.) **J:** 1. 1591 'szúr, döf; szidalmaz, gúnyol | stechen, stoßen; schelten, spotten' (↑); 2. 1788 'sért, bánt (fület, szemet) | (jmdm die Augen, die Ohren) verletzen; beleidigen' (NSz.)

■ Valószínűleg a szócsalád alapja, az **öklel** belső keletkezésű, feltehetőleg származékszó. | (△) Az alapszó az →*ököl* lehet. A szóvég valószínűleg -*l* igeképző; vö. *kezel* (→*kéz*). A keletkezés alapja az a körülmény lehetett, hogy az erős ütések, csapásokat ökölbe szorított kézzel mérték az ellenfélre. – Az *öklend* feltehetőleg az *ököl*-ből keletkezett, a képzés módja azonban bizonytalan. Esetleg az olyan -*nd* végű igék analógiájára keletkezhetett, mint a →*fecskend*, *öklendezik* (→*öklődik*) stb. (⊖) Feltehetőleg ugyanebből az alapszóból jött létre: *ökle* 'szúr, bök, döf, lök' (1784: Baróti Szabó: KisdedSz. 16); *öklődik* 'fennakad (vmin), beleszúródik (vmibe)' (1784: Baróti Szabó: KisdedSz. 89), 'nyilallik az oldala' (1794 u.: NSz.) stb.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ököl*

öklend¹ → öklel

öklend² → öklődik

öklendezik → öklődik

öklik × A: 1636 *öklik* (NySz.) **J:** 1. 1636 'bugyog, ömlik, áramlik | quellen, strömen' (↑); 2. 1880 '(ki)fejlík (gabonaszem); zsendül | sich entwickeln (Getreidekorn); zu sprießen beginnen' (Nyr. 9: 177); 3. [fel~ik] 1892 'kipattogzik (arc, száj) | aufspringen (Gesichtshaut, Lippen)' (Nyr. 21: 506)

■ Belső keletkezésű, valószínűleg szóhasadás. | (△) Az →*ötlik* 'bugyog, ömlik, áramlik' szóból keletkezhetett *t > k* hangzócserével. A szó keletkezéséhez az →*ötlik* alapszavának elhalványulása is hozzájárulhatott. A 3. jelentéshez vö. *ötlés* '(bőr)kiütés' (→*ötlik*). (⊖) Idetartoznak: *öklendez* 'bugyog, ömlik' (1800: NSz.); *ökledez* 'ua.' (1916/: NSz.).

öklődik × **A**: 1616 *úkródnének* (NySz.); 1669 *ikelődnek* (MNy. 69: 421); 1675 *ikölődnek* [?] (EgriTanFőiskKözl. 14: 168); 1750 *ökrödés* [sz.] (MNy. 37: 129); 1780 *ökrödik* [▽] (NSz.); 1867 *öklődik* (CzF.) **J**: **1.** 1616 'kiböfög, öklendezik, hány | aufstoßen, sich erbrechen' (↑); **2.** 1784 'böfög; kérődzik | rülpsen; wiederkauen' (Baróti Szabó: KisdedSz. 97)

öklendezik **A**: 1643 *úkröndőzik* [▽] (Comenius: Jan. 55); 1649 *ikrendezésvel* [sz.] (NSz.); 1760 *ökröndözés* [sz.] (NSz.); 1772 *ökredez* (NSz.); 1838 *Öklöndözni* [sz.] (Tsz.); 1853/ *öklendezett* (NSz.); 1867 *ökredez* (CzF.); NYJ. *eklendözni* [sz.] (ÚMTsz.) **J**: **1.** 1643 'hányinger miatt, ill. hányás közben böfögésszerű hangokat hallat | rülpsen und (bzw. od.) sich erbrechen' # (↑); **2.** 1867 'mérgeesen kiáltozik (pulyka, gúnár stb., ember) | zornig schreien (Truthahn, Gänserich usw., Mensch)' (CzF.)

öklend² **A**: 1806 *ökröndést* [sz.] (NSz.); 1825 *Ökredezve* [sz.] (NSz.); 1867 *öklend* (CzF.) **J**: **1.** 1806 'böfög; öklendezik, hány | rülpsen; sich erbrechen' (↑); **2.** 1867 'haragosan, rekedten kiált (pulyka, ember stb.) | zornig, heiser schreien (Truthahn, Mensch usw.)' (CzF.)

■ Fiktív töből keletkezett származékszó. | (⊕) A relatív tö -r (> -l) gyakorító képzővel keletkezett. Az abszolút tö a palatoveláris párhuzamosság alapján összefüggésben áll az →*okádik* tövével. A szóvég gyakorító-visszaható képző. Az *öklend¹* feltehetőleg nem közvetlenül a relatív töből keletkezett, a szó későbbi megjelenése ugyanis talán a *öklendezik*-ből való elvonásként magyarázható. A szócsalád tagjainál a hangalakok keletkezésénél az →*öklik* hatásával is számolni lehet. (⊖) Régi szavak ugyanezzel a tövel, más igeképzőkkel: *úkröndözik* 'böfög; öklendezik, hány' (1683: Nyr. 40: 114); *üklelődik* 'ua.' (1801: NSz.).

📖 MNy. 55: 129; TESz. *ökredezik* a.; EWUng. • Vö. *okádik*

ököl [4] **A**: 1138/ *vkledi* [sz.] [szN.] (MNy. 32: 203); 1250 ? *Ekel* [szN.] (FNESz. *Ekel* a.); 1405 k. *vkul* (SchlSzj. 390.); 1510 *evkevllel* (MargL. 165); 1531 *eklezetel wala* [sz.] (ThewrK. 5); 1531 *éköllel* (ThewrK. 191); 1774 *Ököly* (NSz.) **J**: 'összeszorított kézfej | Faust' #

■ Valószínűleg belső keletkezésű, feltehetőleg egy fiktív töből keletkezett származékszó. | (⊕) A szótó ismeretlen eredetű. A szóvég esetleg -l névszóképző. (⊖) Tisztázatlan idetartozású: (N.) *ökøj*, *ükre* 'a fának az a része, ahol a törzs elágazik; a kocsirúd kettéágazása a tengely alatt' (ÚMTsz.); (N.) *üklely* 'ua.' (Tsz.); (N.) *üklő* 'kétágú nyeregkápa' (NéprÉrt. 25: 37).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *öklel*

ökör [4] **A**: 1181/ *Ekewr* [HN.] (Szentpétery: KritJ. 1: 44); 1259 *Vkurd* [sz.] [HN.] (OkI Sz.); 1343 *Ikurd* [sz.] [szN.] (Csánki: TörtFöldr. 1: 32); 1344 *Vkrus* [sz.] [HN.] (OkI Sz.); 1372 u./ *ewkrewkewt* (JókK. 98); 1395 k. *eker* fark, *oker* (BesztSzj. 400., 996.); 1456 *Oewkewrytho* [HN.] (OkI Sz.); NYJ. *ëkër* (ÚMTsz.) **J**: **1.** 1181/ ? 'herélt szarvasmarha | Ochse' # (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑); **2.** 1181/ ? 'bika | Stier' (↑), 1577 'ua.' (KolGI.); **3.** [jelzői értékben is] 1649 'rendkívül buta, ostoba személy | Dummkopf' (NSz.) **Sz**: **ökrös** 1344 *Vkrus* [HN.] (OkI Sz.)

■ Jövevényszó egy csuvasos típusú ótörök nyelvből. | (⊕) Kök-török *öküz*; oszm. *öküz*; csuv. *vâgâr*, *mâgâr*; stb.: 'ökör; bika' [? < tokhár **okäs* vagy **okso*: 'ua.']. (⊖) Megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatók. (⊕) A magyarba átkerült alak az **ökür* lehetett. A korábbi **ükür* alak az ősmagyarból hiányzó *ö* helyettesítésével keletkezhett; vö. →*kökény*. A 3. jelentéshez vö. →*barom*, →*marha*.

☞ MNy. 3: 310, 31: 36; TESz.; NytudÉrt. 110: 67; Ligeti: TörK. 235; EWUng. • Vö. *ökörnyál*, *ökörszem*¹, *ökörszem*²

ökörnyál A: 1667 *ökör nyálat* (Lippay: PosoniK. 3: 263); 1780 *ökörnyál-is* (NSz.) J: 'bizonyos pókfajták lazán szőtt, 2–3 m hosszú, a szélben lebegő, szálló fonadéka | Marienfäden'

■ Összetett szó. | ☐ Az →*ökör* + →*nyál* összetételi tagokból keletkezett, jelöletlen, birtokos jelzős alárendeléssel. Keletkezésének alapja a vándorpókoknak ősszel a levegőben szállongó fonala, amely az ökör nyálához hasonlít. Hasonló szemlélethez vö. ném. (N.) *oxengäwa* 'ökörnyál', tkp. 'az ökör nyála' (a *gäwa* a ném. *Geifer* 'nyál' különösen állaté) népi változata).

☞ TESz.; EWUng. • Vö. *nyál*, *ökör*

ökörszem¹ A: 1525 k. *ewkewrzem* (MNy. 11: 82) J: 1. 1525 k. 'egy fajta madár:) királyka | Goldhähnchen (Regulus)' (↑); 2. 1525 k. 'Európa legkisebb énekes madara | Zaunkönig (Troglodytes troglodytes)' (↑); 3. 1801 'vihart keltő felhők | Wölkchen, das sich vergrößernd einen Sturm verursacht' (NSz.); 4. 1814 'egy fajta nagyszemű gyümölcs | Art großbeerige Frucht' (NSz.); 5. 1834 'tükörtojás | Spiegelei' (NSz.); 6. 1867 'nagy, meredt szem | großes, starres Auge' (CzF.); 7. 1867 'kerek v. tojásdad ablak | Ochsenauge (rundes Fenster)' (CzF.)

■ Német mintára alkotott tükörfordítás, összetett szó. | ☐ Vö. ném. *Ochsenauge* 'vihart keltő felhő; tükörtojás; kerek (tető)ablak; stb.', *Ochsenäuglein* 'ökörszem, királyka'. ☐ Megfelelői: ang. *bull's-eye* 'kerek hajóablak; viharfelhő'; ol. *occhio di bue* 'kerek tetőablak'; stb. ☐ A 4. jelentéshez vö. *ökörszemű szilva* 'nagyszemű szilva' (1667: Lippay: PosoniK. 3: 175). – A magyarban: →*ökör* + →*szem* összetételi tagokból áll.

☞ TESz. *ökörszem* a.; EWUng. • Vö. *ökör*, *szem*

ökörszem² Δ A: 1577 k. *Eokérzémnek* (OrvK. 401) J: 'százzszorszép | Gänseblümchen (Bellis perennis)'

■ Tükörfordítás latin minta alapján, összetett szó. | ☐ Vö. lat. *buphthalmos* 'margaréta', (tud.) *buphthalmum* 'ua.' [< gör. *βούφθαλμον* [semleges nem] 'ua.'; vö. gör. *βοῦς* 'ökör' + *ὄφθαλμός* 'szem' tagokból]. ☐ A magyarban: →*ökör* + →*szem* összetételi tagokból.

☞ TESz. *ökörszem* a.; EWUng. • Vö. *ökör*, *szem*

öl¹ A: 13. sz. közepe/ *ulud* (ÓMS.); 1372 u./ meg *ewl* (JókK. 147); 1410 k. meg *elend* (MvS.) J: 1. 13. sz. közepe/ 'életétől megfoszt | töten, umbringen' # (↑); 2. 1372 u./ 'elpusztít, tönkretesz | vernichten, zugrunde richten' (JókK. 151); 3. 1527 'zaklat; gyötör | belästigen; plagen' (Heyden: Puerilium 15); 4. 1771 'aránytalanul sok időt, pénzt stb.) fordít vmire | auf etw wenden (unverhältnismäßige Zeit, viel Geld)' (NySz.) Sz: ~**és** 1323/ ? *Emburules* [HN.] (Oklsz.); 1493 k. meg *ewleeseeth* (FestK. 159) | ~**dököl** 1416 u./¹ *öldöklèni* (BécsiK. 69) | ~**döklés** 1416 u./¹ *öldöklèft* (BécsiK. 69) | ~**döklet** 1416 u./¹ még *öldöklèt* 'öldöklés | Gemetzel' (BécsiK. 69) | ~**dök(ik)** 1416 u./² *öldöklènd* (MünchK. 11ra) | ~**dökés** 1416 u./² *öldökeft* 'öldöklés | Gemetzel' (MünchK. 25rb) | ~**dös** 1495 e. meg *öldöftec* (GuaryK. 38)

■ Örökség a finnugor korból. | ☐ Vog. (T.) *äl-* '(meg)öl'; osztj. (V.), (O.) *wel-* 'ua.; megfog, elkap'; zürj. (P.) *vij-* 'agyonüt, megöl'; votj. (Sz.) *vi-*, *vij-* 'ua.' [fgr. **βεδζ-* 'megöl']. ☐ A szó eleji *ö* az alapnyelvi **β* utáni palatális magánhangzó labializálódásával, majd nyíltabbá válásával jött létre; vö. →*össze*, →*öt* stb. A 3. és 4. jelentés metafora a 2. jelentés alapján.

öl² A: 13. sz. eleje/ *vleben* (KT.); 1226 *eulfa* (Wenzel: ÁÚO. 6: 438); 1577 *öll* (KolGl.); 1587 *eölý* (MNY. 89: 382); NYJ. *el* (ÚMTsz.) **J:** 1. 13. sz. eleje/ 'az ember combja, hasa, ill. melle és behajlított karjai által alkotott homorulat; kitárt karok | Schoß; ausgebreitete Arme' # (↑); 2. 1226 'nyaláb; hasábba rakott fa mértéke, kb. 4 köbméter | Armvoll; Haufen von Holz, etwa 4 m³' (↑); 3. 1430 k. 'hosszmérték, kb. 1,9 m | Klafter (als Längemaß, etwa 1,9 m)' (SchlGl. 2230.); 4. [~*re megy*, ~*re kap*] 1574 'birkózás, harc, viadal | Ringen, Kampf' (RMKT. 4: 245); 5. 1577 'átölelés, átkarolás | Umarmung, Umfassung' (↑); 6. 16. sz. második fele 'négyzetöl (területmérték) | Qudratklafter' (MNY. 60: 105); 7. 1721 'ágyéktáj | Lendengegend' (OklSzPótl.); 8. 1784 'vminek a belseje, mélye | Inneres' (NSz.) **Sz:** ~**nyi** 1535 k. *Ewlný* (Zay: Lánd. 38) | ~**es** 1638 *eöles* 'ölnyi hosszúságú | klafterlang' (OklSz.); 1787 'hatalmas | riesig' (NSz.)

■ Örökség a finnugor, esetleg az uráli korból. | ⊕ Vog. (T.), (AK.) *täl* 'öl <mérték>'; osztj. (V.) *löl* 'ua.'; zürj. (Sz.) *sil* 'öl <mérték>'; votj. (K.) *sul* 'ua., öl <hosszmérték, tűzifamérték>'; cser. (KH.) *šal* 'ua.'; md. (E.) *sel*, (M.) *šel* 'öl <hosszmérték, tűzifamérték>'; finn *syli* 'öl <testrészt> ölelés; kebel'; lp. (norv.) *sállá* 'kebel, ölelés; öl <hosszmérték, ill. tűzifamérték>, kötél <tűzifamértékként>'; – ? jur. *čib'e* 'öl <hosszmérték, ill. tűzifamérték>'; ? szelk. *tii* 'ua.'; stb. [fgr. (? uráli) **sile* vagy **süle*: 'öl <testrészt, ill. mérték>']. A szó eredeti jelentése 'a két kiterjesztett kar, a köztük levő távolság, ill. a két behajlított kar' lehetett. ⊕ A szó elejéhez vö. →*ég*², →*ősz*² stb. A jelentésbővüléshez vö. →*arasz*, →*marok*. A 'területmérték' és 'köbmérték' fejlődés a szónak mértékegységgé válása után következhetett be. A 4. jelentés kialakulásához vö. →*ölel*.

📖 JSFOu. 30/5: 54; NéprNytud. 3–4: 115; TESz.; MSzFE.; CIFU3 741; EWUng. • Vö. *ölel*

ölel A: 1372 u./ meg *ewlelyuala* (JókK. 64); 1416 u./¹ *Olplètnèc* [sz.] (BécsiK. 266); 1456 k. meg *wlely* (SermDom. 2: 494); 1515 k. meg *elelni* [sz.] (AporK. 218) **J:** 1. 1372 u./ 'átkarol | umarmen' # (↑); 2. 1416 u./¹ 'küzd, birkózik | kämpfen, ringen' (↑); 3. 1493 k. 'átfog, körülvesz | umfassen, aufnehmen' (FestK. 50); 4. 1789 'közösül | koitieren' (NSz.) **Sz:** ~**és** 1372 u./ *ewlelefuel* (JókK. 71) | ~**et** 1416 u./¹ *plèlètnèn* 'küzdelem, harc | Ringen, Kampf' (BécsiK. 266) | ~**kedik** 1479 *ewlelkelem* (NyírkGl.) | ~**get** 1495 e. *plèlgetefert* [sz.] (GuaryK. 95) | ~**getés** 1495 e. (GuaryK. 95) | ~**kezik** 1717 öszve *ölelkeztek* (MNY. 58: 225)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*öl²* főnévből keletkezett -*l* igeképzővel; vö. *karol* (→*kar*²), *markol* (→*marok*) stb. Keletkezésének jelentéstani alapja az *öl²* eredeti 'kitárt karok' jelentése. Hasonló szemlélethez vö. ném. *Arm* 'kar': *umarmen* 'vkit átkarol'; fr. *bras* 'kar': *embrasser* 'megölel, megcsókol'. A 2. és 3. jelentés metafora az 1. jelentés alapján, a 4. jelentés pedig eufemizmus.

📖 NéprNytud. 3–4: 121; TESz.; EWUng. • Vö. *öl²*

ölt A: 1560 k. *ŵthóm* (GyöngySzt. 3780.), de vö. →*öltözik*; 1588 kar *eolteo* [sz.] (OklSz.); 1792 *ötegetések* [sz.] (NSz.); 1805 *őjt* (NSz.) **J:** 1. 1560 k. 'összehúz, összevon | zusammenziehen, falten' (↑); 2. 1588 '(ruhadarabot) felvesz | anziehen (Kleidungsstück)' # (↑); 3. 1604 '(vékony v. hegyes tárgyat) vmibe beledug, beleszúr, belefűz | in etw hineinstecken, hineinstoßen, einziehen (zB. Nadel)' (Szenczi Molnár: Dict.); 4. 1647 '(személy, dolog vmilyen jellegzetes vonást, tulajdonságot, szerepet stb.) felvesz | annehmen (einen charakteristischen Zug, eine Eigenschaft, Rolle usw.)' (Századok 103: 696); 5. 1759 'tübe fűzött fonallal öltést csinál | Stiche machen' # (NSz.); 6. [nyelvet ~] 1799 'kidugja a nyelvét | die Zunge

herausstecken' # (NSz.); 7. [be~] 1838 '⟨kenyeret, téstát stb.⟩ a kemencébe vet | einschließen (in den Backofen)' (Tsz.) **Sz:** ~öny 1794/ *öltönöcskét* [sz.] (I.OK. 30: 262)

■ Vitatott eredetű. | 1. Származékszó. | ⊕ Belső keletkezésű, az →*illik*¹ szó -t műveltető képzős származékszava; alaktanához vö. →*bánt*, →*költ*¹, →*költ*² stb. A szókezdő magánhangzó labiális volta a rá következő *lt* hangkapcsolattal magyarázható. E magyarázat alapján az *ölt* eredeti jelentése a 2. és a 3. jelentés lehet, az →*illik*¹ 'hozáakad, hozzátapad' alapjelentésből jött létre. A 4. jelentés a 2. jelentésből, az 5. jelentés a 3. jelentésből indult ki. 2. Ötörök jövevényszó, esetleg magyar képzéssel. | ⊕ Vö. Kāšy. *ilit-* 'hord, vezet'; KB. *elt-* 'visz, vezet'; oszm. *ilt-*, *ilet-* '(el)visz'; tat. *ilt-* 'ua.'; stb. [< török **il-* 'ua.'; vö. →*illik*¹]. ⊗ Megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatóak. ⊕ ⊕ Tisztázásra vár, hogy a -t műveltető képző már a törökben is megvolt-e vagy csak később, a magyarban tapadt a tőhöz. E magyarázat szerint a magyarban a szó alapjelentése az 'összegyűjt, összehúz' (vö. 3. jelentést) lehetett. A jelentések egy részére egyik értelmezés sem ad kielégítő magyarázatot. ⊕ Az *öltöny* nyelvújítási származékszó a 2. jelentés alapján.

📖 KCsA. 1: 74, 2: 460; MNy. 31: 285; TESz.; StUASuppl. 1: 144; EWUng. • Vö. *emberöltő*, *illik*¹, *öltözik*

öltözik A: 1372 u./ *eltezet* [sz.] (JókK. 14); 1372 u./ *felewltezwzen* [sz.] (JókK. 59); 1490 k. *ewlteznem* [sz.] (MNy. 25: 90); 1517 be *evltevzek* [▽] (DomK. 261); 1529 e. fel *wltwztek* volna (VirgK. 36r); 1531 *eteztettyuk* [sz.] (ÉrsK. 283); 1560 k. *öttözteto* [sz.] (GyöngySzt. 2032.) **J:** 1. 1372 u./ 'ruhát, ruhadarabot magára vesz | sich kleiden' # (JókK. 59); 2. [módhatározói bővítménnyel] 1456 k. 'vmely célnak v. ízlésnek megfelelő ruházatot hord | eine bestimmte Art Kleidung tragen' # (SermDom. 2: 567); 3. [be~ik] 1524 'belép vmely szerzetes- v. apácarendbe | in einen geistlichen Orden eintreten' (MNy. 13: 124); 4. 1575 'öltözet, felöltözet | ankleiden' (NySz.); 5. 1608 'vmilyen jellegzetes vonást, tulajdonságot vesz fel | einen charakteristischen Zug, eine Eigenschaft annehmen' (NySz.); 6. [vminek ~ik] 1867 'vmely állapotra, foglalkozásra stb. jellemző öltözetet jelmezként v. álruhaként magára vesz | sich verkleiden' (CzF.) **Sz:** ~ő 1410 k. *eltezev* haz 'FOLY MN-I IGENÉV' (MvS.); 1495 e. 'öltözet, burkolat | Kleidung, Hülle' (GuaryK. 116); 1864 'az a hely, ahol öltöznek | Ankleideraum' (NSz.) | ~et 1416 u./¹ *qltqzètèkzè* (BécsiK. 52) | ~kődik 1723 *felöltözökde* [sz.] (Nyr. 38: 394) | ~ék 1835 *öltözeket* (Rajzolatok 1835. okt. 3.: 168); 1843 *Öltözék* (Szily: NyÚSz.)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*ölt* 'felhúz, felvesz ⟨ruhadarabot⟩' szóból jött létre -z gyakorító képzővel. A 3. jelentéshez vö. *beöltözik a szerzet ruhájába* 'belép vmely szerzetes- v. apácarendbe' (1517: DomK. 261). A 4. jelentés keletkezése a -z képző műveltető képzői funkcióváltásával magyarázható; vö. *főz* (→*fő*¹).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ölt*

ölyv [7/2] A: 1055 *uluuef* [sz.] (TA.); 1395 k. *elu* (BesztSzt. 1157.); 1405 k. *wlw* (SchlSzt. 1743.); 1427 *Ewlueth* [sz.] [szN.] (OkISz.); 1430 k. *elyw* (SchlGl. 2152.); 1449 *Ewlywes* [sz.] [szN.] (OkISz.); 1507 *Elyew* (OkISz.); 1551 *öllyü* (NySz.); 1808 *öjf* (NSz.); 1815 k. *Ölő* (Kassai: Bef. 204); NYJ. *elyv*, *üjjü*, *üllü* (MTsz.) **J:** 1. 1055 ? 'a sasok családjába tartozó, a hollónál nagyobb ragadozó madár | Bussard (Buteo buteo)' # (↑), 1395 k. 'ua.' (↑); 2. 1055 ? 'héja | Habicht' (↑), 1533 'ua.' (Murm. 1035.) **Sz:** ~es 1055 [HN.] (↑)

■ Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú ötörök nyelvből. | ⊕ Vö. mong. *eliye*, (kmong.) *hele'e*, *helie*; burját *eleä*, *ilē*; stb.: 'a sasok családjába tartozó ragadozó madár'. ⊗ Megfelelői a tunguzban is megvannak. A török nyelvekben csak a jakut *äliä* 'ua.', egy kései mongol jövevényszó mutatható ki. ⊕ A szó egykori meglétét a törökben a magyar alakból kimutatható mongol-török hangtani megfelelések bizonyítják. Feltehetőleg egy csuvasos típusú

ötörök **āli*y alakban kerülhetett a magyarba. A labializációhoz és a szóvégi vokalizálódáshoz vö. →*öreg*, →*őrül*, ill. →*kölyű*, →*ürü*. A szóvégi magánhangzós eredeti változatok később beilleszkedtek a *v* tövű névszók (mint pl. a →*daru*, →*tetű*) sorába. (△) Iráni származtatása kevésbé valószínű. (△⇒) A magyarból: rom. *uliu* 'ölyv'.

📖 MNy. 3: 310, 31: 39; NyK. 49: 238; Bárczi: TihAl. 30; TESz.; Ligeti: TörK. 297; EWUng.

ömlik → **önt**

ön¹ **A:** 1806 *Ön*, *önnök* (Révai: ElGr. 1: 302); 1828 *ön* (MNy. 1: 78) **J:** 1. 1806 'ő (E/3. személyű személyes névmás) | er (sie, es)' (↑); 2. 1828 'maga (udvarias megszólításként) | Sie (als Anrede)' (MNy. 1: 78) **Sz:** ~**öz** 1840 *önözni* [sz.] (NSz.)

■ Különféle összetételek előtagjának önállósodása, tudatos szóalkotással. | (△) Olyan összetételekből, mint az *önbelőle*, *önmaga* (→*ön⁻¹*) stb. Keletkezésénél a tévesen, összetételként felfogott →*önként* is közrejátszhatott. Az 1. jelentés tulajdonképpen az →*ön²* (→*önnön*) újabb keletkezésű névmási jelentése. A 2. jelentés Széchenyi István gróf ajánlására terjedt el a ném. *sie* : *Sie* 'ön, önök' és fr. *vous* 'ua.' megfelelőjeként. (⌘) Nyelvújítási szó.

📖 TESz. *ön²* a.; EWUng. • Vö. *ön⁻¹*

ön² → **önnön**

ön⁻¹

I. ~maga **A:** 1372 u./ *ewn maga* (JókK. 19) **J:** 'saját személye, saját maga | er, sie, es selbst' #

II. ~belőle † **A:** 1372 u./ *ewn belewle* kŷwl (JókK. 10) **J:** 'saját magából | aus, von selbst' | ~**kéjén** † **A:** 1416 u./¹ *önkeieken* (BécsiK. 32) **J:** 'önként, szabad akaratból | freiwillig' | ~**benne** † **A:** 1456 k. *wnbenne* (SermDom. 1: 448) **J:** 'személyében | in ihm/ihr' | ~**kényén** † **A:** 1520 *Enkenniken* (Gl.) **J:** 'önként, szabad akaratból | freiwillig' | ILYENEK MÉG: ~**közte** 'közöttük | unter ihnen' (1580 k.: Gl.); ~**képpen** 'saját magától | von selbst' (1750: NySz.)

■ Összetett szavak előtagja, azonos az →*ön²* (→*önnön*) szóval. | (△) Az utótag →*önnön* előtaggal is előfordul; vö. 1529 e. *wnwn magok* 'ő maga, saját maga' (VirgK. 12v); 1531 *ewnnen kehen* 'önkéntes' (ÉrsK. 485). – Utótagok a magyarban (címszók kivételével): *belőle* (→*belül*), *kéjén* (< →*kéj*), *kényén* (→*kény*).

📖 TESz. *ön* a., *ön-* a.; EWUng. • Vö. *belül*, *benne*, *kéj*, *kény*, *maga*, *ön¹*, *önként*, *önkénty*, *önnön*

ön⁻²

I. ~ismeret **A:** 1790 *ön esméret* (Nyr. 10: 309) **J:** 'önmaga megismerése | Selbsterkenntnis' # | ~**érzet** **A:** 1812 *önérzettel* (NSz.) **J:** 'az ember személyes értékének és az életben betöltött szerepe fontosságának érzése, tudata | Selbstgefühl' # | ~**tudat** **A:** 1821 *öntudatot* (TudGyűjt. 5/3: 14); 1831 *öntudatja* (MNy. 15: 148) **J:** 'az embernek önmagára mint személyiségre és a világhoz való viszonyára vonatkozó tudata | Selbstbewußtsein' # | ILYENEK MÉG: ~**bizalom** 'az a tulajdonság, hogy vki bízik saját képességeiben, magában | Selbstvertrauen' (1831/: NSz.); ~**fegyelem** 'önuralom | Selbstdisziplin' (1856: RefGimnKecskemét : 5)

II. ~gyilkosság A: 1809 *öngyilkosságtól* (NSz.) **J:** 'az a tett, hogy vki önmagát szándékosan megöli | Selbstmord' # | **~védelem A:** 1818 *önvédelemről* (TudGyűjt. 2/6: 18); 1825 *önvédelem* (Nyr. 39: 204) **J:** 'vkinek a maga személyét v. javait veszélyeztető támadás elleni védekezése | Selbstverteidigung' # | **~fenntartás A:** 1826 *önfenntartásnak* (NSz.) **J:** 'létfenntartás | Selbsterhaltung' | ILYENK MÉG: **~feláldozás** 'az a cselekvés, hogy vki életét áldozza más(ok)ért v. vmely eszméért | Selbstaufopferung' (1826: TudGyűjt. 10/8: 113); **~fertőzés** 'nemi önkielégítés | Selbstbefleckung' (1843: Kunoss: UjdSzóf. *Magömlesztés* a.)

III. ~működő A: 1839 *önműködő* (Tudtár 6/9: 143); 1922 *Önműködő* (RévaiLex.) **J:** 'külső jelzésre elindítható v. működésben tartható, automatikus | selbsttätig, automatisch' # | **~gyújtó A:** 1884 *öngyújtót* (VasárnapiU. 1884. febr. 3.: 81); 1914 *öngyújtó* (NSz.) **J:** <MN> 1914 'magától gyújtó | selbstzündend' (↑) | <FN> 1928 'gyújtókészülék | Feuerzeug' # (TechnLex. 2: 190) | **~indító A:** 1875 *önindító* (TermtudKözl. 1875. jún. 1.: 252); 1952 *önindító* (Halász: MNSz.) **J:** 'önműködő indító, robbanómotor megindításához használatos olyan, rendszerint elektromos szerkezet, amely a főtengelyt addig forgatja, míg a gyújtás a motorban meg nem történik | Selbstanlasser'

■ Tükörfordítások előtagja, azonos az $\rightarrow\text{ön}^2$ ($\rightarrow\text{önnön}$) szóval. | ⊕ A tükörfordítások német minta alapján keletkezett összetett szók; vö. ném. *Selbsterkenntnis*, *Selbstmord*, *selbsttätig*; stb. Az 1. és 2. csoportban az összetételi tagok között birtokos viszony áll fenn, a 3. csoportban határozói. – Utótagok a magyarban (címszók kivételével): *ismeret* ($\rightarrow\text{ismer}$), *érzet* ($\rightarrow\text{érez}$), *tudat* ($\rightarrow\text{tud}$), *gyilkosság* ($\rightarrow\text{gyilkos}$), *védelem* ($\rightarrow\text{véd}$), *fenntartás* 'magatartás' (1760: NSz.), *gyújtó* ($\rightarrow\text{gyújt}$), *működő* ($\rightarrow\text{mű}$) stb. ⊞ A legtöbb összetétel nyelvjárási szóalkotás.

📖 TESz. *ön* a., *ön-* a.; EWUng. • Vö. *érez*, *fenn*, *indít*, *ismer*, *gyilkos*, *gyújt*, *mű*, *önnön*, *tart*, *tud*, *véd*

ön × **A:** 1138/ ? *Heunes* [sz.] [SZN.] (MNY. 32: 133); 1211 ? *Eunus* [sz.] [SZN.] (PRT. 513); 1808 *Őn* hal (Sándor I.: Toldalék) **J:** 'a pontyfélék családjába tartozó hal | Rapfen (Aspius rapax)'

■ Örökség a finnugor korból. | ⊕ Zűrj. (Sz.), (P.) *sin* 'ónos jász, ragadozó ön'; votj. *son* 'ónos jász'; md. (E.) *señej* 'harcsa', (M.) *señi* 'ua.'; finn *säynäs* 'ónos jász'; lp. (L.) *sēuna*, *siuna* 'jászkeszeg, ragadozó ön' [fgr. **saβnā* 'egy fajta hal']. ⊕ A magyarban a finnugor szó belseji **β* vokalizálódott, az előtte álló hanggal együtt egy *eu* diftongus keletkezett, amely később egyszerűen *ő*-vé vált. A szó elejéhez vö. $\rightarrow\text{agg}$, $\rightarrow\text{ő}$ stb. A szó sokáig csak a nyelvjárásokban élt; a 19. század óta a biológiai szaknyelvben is.

📖 FUF. 2: 258; MNY. 4: 77; NyK. 49: 61; TESz.; MSzFE.; EWUng.

önként A: 1598 *Önkente* (NySz.); 1655 *Önként* (NySz.); 1753 *ön-kényt* (NSz.); 1759 *ön-kint* (NSz.); 1777 *önkönt* (NSz.); 1799 *enként* (NSz.); NYJ. *ű kiénte* (Nyr. 61: 87) **J:** 'szabad akaratból, szabad elhatározásból | freiwillig, aus eigenem Antrieb' # **Sz:** **~es** 1787 *Önkéntes* <MN> 'szabad akaratú, szabad elhatározású | freiwillig' (Szily: NyÚSz.); 1832 *önkéntesink* 'vmit saját elhatározásból vállaló, teljesítő személy | Freiwilliger' (NSz.)

■ Megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Az $\rightarrow\text{ön}^2$ ($\rightarrow\text{önnön}$) szó *-ként* módhatározóragos alakja. Az *önként* eredetileg összetétel lehetett; az összetétel előzményéhez vö. 1416 u.¹ *okeien*, *onkeieken* 'önként, saját indítatásból' (BécsiK. 36, 32); 1416 u.² *onō keyen* 'ua.' (MünchK. 39rb); 1520 *Enkenniken* 'ua.' (Gl.) (vö. még $\rightarrow\text{ön}^{-1}$). – Egyéb, régi megnevezések: *maga kéjén* 'ua.' (1603: NySz. *kěj* a.); *maga kényén* 'ua.' (1635: NySz. *kény* a.).

📖 Nyr. 29: 36; TESz.; EWUng. • Vö. *ön*⁻¹, *önnön*

önkény **A:** 1645 *ön-kények* (Szily: NyÚSz.) **J:** 'az önakarat erőszakos érvényre juttatása, zsarnokság, elnyomás | Willkür' # **Sz:** ~**es** 1790 *Ön-kényes* (NyF. 14: 42) | ~**eskedik** 1806 *Önkényeskedik* (Szily: NyÚSz.) | ~**telen** 1823 *önkéntelen* (NSz.)

■ Belső keletkezésű, de kialakulásmódja vitatott. | 1. Összetett szó. | (△) Az →*ön*¹ (→*önnön*) + →*kény* 'akarat, szándék; hajlam' összetételi tagokból, jelzői alárendeléssel keletkezett. 2. Elvonás. | (△) Elvonás a (R.) *önkéntén* 'önként, saját indítatásból' (→*ön*⁻¹) szóból. (⌘) A származékszavak a nyelvújítás korából valók.

📖 Szily: NyÚSz. 251; TESz.; EWUng. • Vö. *kény*, *ön*⁻¹, *önnön*

önnön **Δ A:** 13. sz. második fele/ *Vnun* (GyS.); 1372 u./ *ewnen*, *ewnewn* (JókK. 3, 93); 1416 u./³ *onnon* (AporK. 44); 1515 k. *Ennen* (AporK. 213) **J:** 1. 13. sz. második fele/ 'saját, tulajdon | (sein, ihr) eigen' (↑); 2. 1372 u./ 'ő maga, saját maga | er (sie, es) selbst' (JókK. 71)

ön² **A:** 1372 u./ *ewn* belewle (JókK. 10); 1456 k. *wnbenne* (SermDom. 1: 448); 1519 *eenney*, *enneeben* (JordK. 623) **J:** <NM> 1. 1372 u./ 'ő maga, saját maga | er (sie, es) selbst' (↑); 2. 1372 u./ 'saját, tulajdon | (sein, ihr) eigen' (JókK. 3) | <FN> 1833 'személyiség; egyéniség | Ich; Persönlichkeit' (Jelenkor 2/2: 493) **Sz:** ~**zés** 1826 *önzési* [sz.] (Minerva 2: 567); 1829/ *önzés* (NSz.) | ~**zetlen** 1829/ *önzetlenséggel* [sz.] (NSz.) | ~**ös** 1833 *önös* (Regelő 1833. júl. 4.: 218) | ~**ző** 1833 *önző* (HazKülfTud. 1833. ápr. 17.: 243)

■ A szócsalád alapja, az **ön**² származékszó egy finnugor eredetű töből. | (△) Az *ö*--ből, a →*ő* névmás *β* nélküli tövátváltozatából jött létre -*n* névmásképzővel.

■ Az **önnön** származékszó. | (△) Az *önnön*, amelynek eredeti változata az *önön* volt, az →*ön*² névmásképző kettőződésével jött létre. A szó belseji *nn* gemináció eredménye.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (△) Mindkét szó eredeti jelentése 'ő maga'. (⌘) Az *ön* származékszavai nyelvújítási alkotások.

📖 NyK. 35: 434; TESz. *ön*¹ a.; EWUng. • Vö. *ő*, *ön*⁻¹, *önként*, *önkéntén*, *öszinte*

önött † **A:** 12. sz. vége/ ? *unuttei* [sz.] (HB.) **J:** 'kiválasztott | auserwählt'

■ Belső keletkezésű, valószínűleg egy származékszó szófajváltása. | (△) A csak egyszer adatolt szó főnevesült -*tt* képzős befejezett melléknévi igenév lehet. Az alapszó az *önik* 'felemelkedik; megerősödik' ige lehetett, amely a régi nyelvből nem adatolható, és nyelvjárási adatai is bizonytalanok. Az ige honfoglalás előtti ótörök jövevényszó; vö. ujj. *ön*- 'megerősödik; előrehalad'; kaz. *ön*- 'növekszik; kiemelkedik'; stb. Megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatók. Vö. még ujj. *öntür*- 'kiemel; véghezvisz'. A török szó jelentését és a magyar adatot egy közös 'magasabb színvonalra emel' jelentés kapcsolhatja össze.

📖 MNy. 5: 360, 30: 108; TESz. *önik* a.; MNy. 75: 472; Benkő: ÁrpSzöv. 312; EWUng.

önt **A:** 1138/ *vten* [sz.] [HN.] (MNy. 32: 205); 1210 *Etteuen* [sz.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 554); 1254 *Ittewen* [sz.] [HN.] (Wenzel: ÁÚO. 11: 404); 1321/ *Wetewyn* [sz.] [HN.] (OkI Sz.); 1372 u./ *ewtewtte* (JókK. 93); 1416 u./¹ *ottefenec* [sz.] (BécsiK. 319); 1519 *önteenek* (JordK. 68); 1519 k. *eethtek* (DebrK. 495); 1795 k. *öntött* [sz.] (NSz.) **J:** 1. 1138/ 'folyadékot, szemcsés anyagot stb.' kidönt, ont, tölt | (ver)gießen, ausschütten' # (↑); 2. 1416 u./¹ 'megolvasztott fém, anyagot' formába tölt | in Formen füllen <Metall>' # (BécsiK. 198); 3. 1749 'ömlik | strömen' (NSz.); 4. [fel~] 1760 'iszik, lerészegedik | sich betrinken' (NSz.); 5. 1763 'forráz, puhít; (ételt) készít | brühen, erweichen; bereiten <Speise>' (NSz.); 6. 1837/

'locsol, öntöz | bespritzen' (NSz.); **7.** [*el~*, *fel~*, *le~*] 1876 'eldönt, feldönt, ledönt | umstoßen, umstürzen' (Nyr. 5: 472); **8.** [*ki~*] 1938 'kihajt <növény> | hervorsprießen <Pflanze>' (ÚMTsz.) **Sz: öttevény** 1138/ [HN.] 'öntés terület | Schüttungsgebiet' (↑); 1210 [HN.] 'töltés, töltésút | (Fahr)damm' (↑); 1259 [HN.] 'kavicsos, murvás út <a római korból> | mit Kies belegte Straße <aus der Römerzeit>' (MNY. 73: 195); 1416 u.¹ *ottèuēt* 'öntött kép, szobor | gegossene Statue' (BécsiK. 198) | **~és** 1416 u.¹ *ottēfenēc* (BécsiK. 319) | **~öz** 1416 u.³ Meg *otozuen* [sz.] (AporK. 109) | **~vény** 1828 *öntvényvasú* (TudGyűjt. 12/2: 68); 1831 *öntvényeket* (MNY. 15: 148) | **~et** 1831 *öntettel* (MKurir 1831. okt. 4.: 231); 1838 *öntetet* (NSz.) | **~öde** 1843 *öntödében* (PestiH. 1843. júl. 30.: 514); 1846 *Öntöde* (Szily: NyÚSz.)

ömlik [1] **A:** 1787 *ömlének* (MNY. 6: 357); 1790 *ömöl* (NSz.); 1793 *ömlik* [▽] (NSz.) **J: 1.** 1787 'árad, özönlik, dől | strömen' # (↑); **2.** 1793 'omlik | verfallen' (NyK. 35: 106); **3.** 1808 'leroskad | hinsinken' (NSz.); **4.** 1897 'füllent; szószátyárkodik | flunkern; schwätzen' (MTsz.); **5.** [*fel~ik*] 1935 'felpattogzik, pörsenéses lesz | aufspringen' (Csűry: SzamSz.); **6.** [*meg~ik*] 1936 'forrázás által megpuhul | durch Sieden weich werden' (Csűry: SzamSz.)

■ A szócsalád időrendben legkorábbi tagja, az **önt** ismeretlen eredetű. | ⊕ Az elsődleges változat az *öt* lehetett. A szó belseji *n* szervetlen járulékhang, valószínűleg a →*bont*, *ront* (→*romlik*) stb. analógiájára keletkezett. Az *öttevény*, *öntvény* származékszavakhoz vö. →*ásvány*, →*eresztvény* stb.

■ Az **ömlik** analógiás fejlődés. | ⊕ Az *ömlik* sokkal később keletkezett az *ont* : →*omlik* mintájára.

■ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ Az *önt* eredeti jelentése 'önt, kiönt' lehetett, a többi jelentés metaforikus vagy metonimikus, keletkezésükben az *ont* : →*omlik* igék is közrejátszhattak.

📖 NyK. 35: 105; MNY. 31: 148, 39: 298; TESz.; EWUng. • Vö. *edz*, *egy-*, *ötlik*, *ötvös*

ör¹ Δ **A:** 1211 ? *Euruh* [sz.] [SZN.] (PRT. 10: 513); 1237 ? *Vre* [sz.] [SZN.] (ÓMOlv. 90); 1321 ? *Ermenus* [sz.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 5: 391); 1470 *ermen kw* [sz.] (SermDom. 2: 373); 1670 *örni* [?] [sz.] (OkLSz.); NYJ. *ör* (ÚMTsz.) **J: 1.** 1211 ? 'terményt' öröl | mahlen <Getreide>' (↑), 1470 'ua.' (↑); **2.** 1847 'apróra rág | zerkauen' (Nyr. 3: 280) **Sz: örmény** 1211 ? *Eurmenes* [sz.] [HN.] (PRT. 10: 504); 1470 'malom | Mühle' (↑); 1645 'megőrölt anyag, gabona, örlemény | Mahlprodukt' (NySz.)

öröl [1] **A:** 1416 u.² *orlōc* [sz.] (MünchK. 30va); 1507 *Eroly* [□] (MNY. 65: 26); 1562 *őrel* (NySz.); 1712 *Örrős* [sz.] (OkLSz.); 1719 *öllő* [sz.] (HOkLSzj. 125); 1781 *öröl* (NSz.); NYJ. *ölnek* (ÚMTsz.) **J: 1.** 1416 u.² 'gabonát' liszté zúz, darál, morzsol; <más kemény anyagot> apróra zúz v. szétporlaszt | mahlen <Getreide>; zerkleinern, zerreiben <Sonstiges>' # (↑); **2.** 1604 'bárat, gond stb.) kínoz, emészt vkit | aufreiben' (NySz.); **3.** 1669 'apróra rág | zerkauen' (NySz.); **4.** 1837 'fecseg, locsog | schwatzen, faseln' (NSz.) **Sz: őrlés** 1574 *megheorlefetul* (MNY. 62: 233) | **örlet** 1599 *orlethny* [sz.] <IGE> 'örlést végeztet, végrehajtat <ige> | machen lassen' (MNY. 63: 95) | **örlemény** 1645 *örlemény* (Ballagi A.: RNySz. 435) | **örlet** 1836 *örlet* nemeket (VasárnapiU. 1836. nov. 6.: 358); 1853 *örlettel* <FN> 'a megőrölt anyag <fn> | Mahlgut' (NSz.)

■ Valószínűleg a szócsalád alapja, az **ör¹** jövevényszó egy csuvasos típusú ótörök nyelvből. | ⊕ csuv. *avār-* 'darál, öröl; forog, körben kering', *arman* 'malom'. Vö. még kök-török *ābir-* 'körbe jár, körben jár, kering', ujj. *āvīr-* 'forgat, teker, fordul'; hak. *ibīr-* 'körben jár, körbefordul'; stb. Megfelelői a mongol nyelvekben is megvannak. ⊕ A magyarba átkerült alak **āvīr-* 'forgat; öröl, darál' volt. A 'forgat' jelentés csak az →*örmény*¹ és az →*örvény* származékoknál adatolható. Az *örmény* származék feltehetőleg nem magyar fejlemény, hanem a török **ärmän* átvételre is lehet; vö. még →*ködmön*. A 2. jelentés metafora.

■ Az **öröl** származékszó. | ☐ Az *öröl* feltehetőleg *-l* gyakorító képzővel, ill. a szóvégi mássalhangzótorlódás feloldásával keletkezett; vö. *tárol* (→*tár*¹); vö. még *borul* (→*borít*), →*örül* stb. A 3. jelentés metafora. A 2. jelentéshez vö. ang. *grate* 'lerombol, szétzúz, darál, öröl' > 'kínoz, gyötör, ingerel, bőszt'; a 4. jelentéshez vö. *darál* 'úgy jár a szája, mint a kereplő, rendkívül sokat beszél; sok információt gyorsan, hadarva elmond' (→*dara*).

📖 MNy. 3: 310; UrAltJb. 35: 56; TESz. *öröl* a.; Ligeti: TörK. 108, 289; EWUng. • Vö. *ör*², *örmény*¹, *öröm*, *örül*, *örvény*

ör² **A:** 1121/ *Eur* [HN.] (Györffy: DHA. I: 412); (†1092) 1399 *Ewrek* (Nyr. 1: 86); 1802 *örj* (NSz.) **J:** 1. 1121/ ? 'az Árpád-kori határvédelemben) a határ megfigyelője, a gyepűkapuk védője | Späher an den Grenze, Grenzwächter (im 11–14. Jh., zur Zeit der Árpáden)' (↑); 2. 1470 'örszolgálat | Wachdienst' (SermDom. 2: 652); 3. 1583 'örködő, vmire v. vkire vigyázó személy; vmire felügyelő, vmit gondozó személy | Wächter; Aufseher, Hüter' # (RMNy. 2/2: 344) **Sz:** ~**ség** 1409 *Ewrzagh* [HN.] (ZsigrOk. 2/2: 218); 1800/ *örségre* 'felügyelet, örködés | Aufsicht, Überwachung' (NSz.); 1809 'örszolgálat, őrhely | Wachdienst' (NSz.) | ~**ködik** 1824 *örködő* [sz.] (TudGyűjt. 8/9: 57); 1833 *örkedő* [sz.] (NSz.)

öriz **[1] A:** 1211 *Euruzeu* [sz.] [szN.]; *Erzeu* [sz.] [szN.] (PRT. 10: 514, 512); 1211 *Erizeu* [sz.] [szN.] (PRT. 10: 504); 1372 u./ *ewryžni* [sz.] (JókK. 4); 1405 k. *wrižo* [sz.] (SchlSz. 1463.); 1493 k. *ewrewzetheth* [sz.] (SermDom. 2: 402); 1517 *evrezneek* (DomK. 104); 1551 *érőző* (NySz.) **J:** 1. 1211 'öv, vigyáz rá, felügyel | (be)hüten' # (↑); 2. 1372 u. 'néz, ide-oda néz | (hin und her) schauen' (JókK. 43); 3. 1416 u.² 'megtart, betart | einhalten, genau befolgen' (MünchK. 25rb) **Sz:** ~**ző**, **örző** 1211 [szN.] (↑); 1405 k. <FN> 'felügyelő, ör, felvigyázó | Aufseher, Wart, Hüter' (↑); 1596 'örség | Schutzwache' (MNy. 72: 481) | ~**et** 1416 u.¹ *örizét* 'örszolgálat, örködés, (ellen)örzés | Wachdienst, Überwachung' (BécsiK. 24); 1416 u.² 'fogságban tartás | Gefangnis' (MünchK. 80ra) | ~**kedik** 1416 u.¹ *örizéggel* (BécsiK. 62) | **örzés** 1493 k. *ewryzeeseden* (FestK. 161)

■ A szócsalád alapja, az **öriz** bizonytalan eredetű, esetleg származékszó egy török eredetű töből. | ☐ A tőhöz vö. →*ör*¹. A szó keletkezésének jelentéstani alapja a szótő 'forog, fordul' jelentése lehet. A 'forog, fordul' > 'körbejár' > 'öriz' jelentésváltozáshoz vö. →*cirkál*, →*kerül* stb. A szóvég *-z* gyakorító képző. A magyarázat gyenge pontja a *-z* képző előtti eredeti *i* magánhangzó; ez talán egy eredeti tövéghangzó lehetett.

■ Az **ör** főnév elvonás. | ☐ Az igéből jött létre elvonással. Az *ör* szó *örj* változata analógiás keletkezését a →*férj*, →*fürj* stb. alapján. – Azonban az a feltételezés sem zárható ki, hogy a szócsalád alapja az →*ör*² főnév, és az *öriz* ige annak származékszavaként keletkezett. – Az →*ör*² névszó a régi nyelvben leginkább összetételekben vagy szó szerkezetekben fordult elő; pl. *örön áll* 'ört áll' (1538: Pesti: Nomenclatura N4), *ört áll* (1585: Cal. 996); stb. ☐ Valószínűleg nem tartozik ide: (N.) *ör* 'kerek abroncsra kötött, csúcsos gyékényűszo, amely a vízbe süllyesztett háló helyét jelzi <halászati szakszó>' (1885: NSz.). ☐ A (N.) *ör* 'a legjobb; főresz' (ÚMTsz.) idetartozása bizonytalan.

📖 MNy. 44: 136; TESz.; MNy. 76: 471; EWUng. • Vö. *csendör*, *jár*-, *ör*¹, *ör*-, *pénz*-, *rendör*, *testör*

ör-

I. ~nagy A: 1275 *Eurnogh* [szN.] (Oklsz. I. *ör* a.); 1327 *Eor nagysagh* [sz.] (Nyr. 1: 86) **J:** 1. 1275 'az örség vezetője, kapitány | Oberhaupt der Wachdienstes' (↑); 2. 1809/ 'a századosnál magasabb, az alezredesnél alacsonyabb rendfokozatot viselő tiszt | Major' # (NSz.) **Sz:** ~**ság** 1327 (↑) | ~**hegy** † **A:** 1304/ *Ewrhegh* [HN.] (Oklsz.); 1806 *Örhegynek* (NSz.) **J:** 'örző hegy, azaz hegy mint védelmi vonal (része) | Wartberg' | ~**völgy** † **A:** 1453 *Hewr welgh* (Oklsz.) **J:**

'völgy mint a védelmi vonal része | Tal als Teil einer Verteidigungslinie' | ~**álló** † **A:** 1490 k. *er allo* (NagyvG. 166.) **J:** 'őrszolgálatot teljesítő személy | Wache (Person)' | ILYENÉK MÉG: ~**fa** 'előárboc | Vordermast' (1628: NySz.)

II. ~ház A: 1784 *őr háznál* (NSz.) **J:** 'bakterház, a gátör háza stb. | Wohnung des Bahn-, Deichwärters usw.' # | ~**angyal A:** 1798 *Őr-angyalodnak* (NSz.) **J:** 'a katolikus vallás felfogása szerint' minden ember mellé rendelt külön angyal, aki az embert a testi-lelki veszedelemtől állandóan óvja, őrzi | Schutzengel' # | ~**mester A:** 1803 *őrmester* (Nyr. 3: 411) **J:** 'a legalacsonyabb tiszthelyettesi rendfokozat(ú személy) | Wachtmeister' # | ILYENÉK MÉG: ~**szem** 'őr, őrség | Wachposten' (1806: NSz.); ~**tűz** 'örök által rakott jelzőtűz | Wachfeuer' (1838: Tzs.)

■ Összetéti előtag, azonos az →*ör*² szóval. | (△) Az 1. csoport összetételei belső keletkezésűek és egyben a középkori magyar határvédelem műszavai. Az *őrnagy* 2. jelentése azonban német mintára keletkezett; vö. ném. (R.) *oberstwachtmeister* 'őrnagy'. A 2. csoport tagjai nyelvújítási szóalkotások, német mintára alkotott tükörfordítások; vö. ném. *Wachhaus* 'őrház', *Wachtmeister* 'őrmester'; stb. – Utótag (a címszók kivételével): *álló* 'mozdulatlan' (< →*áll*¹). – Az *őrmester* korábbi megnevezése: *strázsamester* (1695/ (NySz.).

📖 TESz. *őrmester* a., *őrnagy* a., *őrszem* a.; EWUng. • Vö. *áll*¹, *angyal*, *ház*, *hegy*, *mester*, *nagy*, *ör*², *völgy*

ördög A: 1075/ *Vrdugfara* [HN.]; *ordukfara* [HN.] (MNL (OL) Dl. 235816, Dl. 235996); 12. sz. vége/ *urdung* (HB.); 13. sz. eleje/ *vrduguc* (KTSz.); 1295/ *vordungusfev* [sz.] [HN.] (HOKm. 8: 357); 1344 *Vrdukzantasa* [HN.] (Oklsz.); 1358–1359 *Wrdengh* [SZN.] (MNY. 16: 153); 1372 u./ *Ewrdeg*; *eredewnges* [sz.]; *ewrdewgewkewt* [sz.] (JókK. 54, 60, 28); 1863 *Érdég* (Krizsa [szerk.] Vadr. 497) **J:** 1. 12. sz. vége/ 'gonosz szellem, sátán | Teufel, der Böse, Versucher' # (↑); 2. 1557 '〈szitokszóként, káromkodásként〉 | 〈als Fluch〉' (MNY. 67: 489); 3. 16. sz. '〈különféle növénynevek előtagjaként〉 | 〈als Teil versch. Pflanzennamen〉' (MNY. 39: 391); 4. [szegény ~] 1792 'szánalomra méltó ember | bedauernswerter Mensch' (NSz.) **Sz:** **ördögös** 1295/ [HN.] (↑); 1372 u./ 'az ördög által megszállott | vom Teufel besessen' (↑); 1519 *órdenghes* 'az ördöggel cimboráló, varázslatokat űző | mit dem Teufel im Bunde stehend, einen Zauber anwendend' (JordK. 19); 1554–1555 'varázsló, boszorkány | Zauberer, Hexe' (HoffgreffÉn. X4a) | ~**i** 1490 *ördőghy* (SzalkG. 83.)

■ Ismeretlen eredetű. | (△) Lehetséges, hogy a háromszótagos változatok az eredetibbek; a kétszótagos alakok a második nyílt szótagban bekövetkezett magánhangzókieséssel keletkezettek. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang; vö. →*barlang*, →*bogáncs* stb. A szóban különböző képzőelemek lehetnek (*d*, *k* ~ *g*), de a fő etimológiájának bizonytalansága miatt ezek nem mutathatók ki. Az *ördögös* származékszó jelentése annak a népi hiedelemnek az alapján fejlődött ki, hogy egyes emberek szövetséget kötnek az ördöggel, és így természetfeletti képességekhez jutnak.

📖 Pais: Ösv. 288; TESz.; EWUng. • Vö. *ördögszekér*

ördögszekér A: 1775 *ördögszekér* (MNY. 6: 183) **J:** 1. 1775 '〈különféle száraz, tüskés, szél hajtotta gaz, gyomnövény nevéként〉 | 〈zur Benennung versch. trockener, stacheliger, vom Wind getriebener Unkräuter〉' (↑); 2. 1838 '〈különféle szállítóeszközök, járművek nevéként〉 | 〈zur Benennung versch. Transportmittel, Fahrzeuge〉' (Tsz.)

■ Összetett szó. | (△) Az →*ördög* + →*szekér* összetéti tagokból keletkezett, jelöletlen, birtokos jelzős alárendeléssel. Az előtag a szokatlan, gyors mozgás képzetét az ördöggel kapcsolja össze. Az utótag metaforikusan utal a mozgó dologra. – További növénynevek

ugyanezzel az előtaggal: *ördögrokolya* 'hunyor' (1578: NySz.); *ördögborda* 'páfrány' (1708: Pápai Páriz: Dict. 278); stb.

TESz.; EWUng. • Vö. *ördög, szekér*

öreg A: 1226 ? *Vrug* [SZN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 601); 1416 u.¹ *orèg* (BécsiK. 224); 1456 k. *meg-eregelni* [sz.] (SermDom. 1: 270); 1456 k. *vregel* (SermDom. 2: 18); 1575 *örögbic* (Heltai: Krón. 95a); 1589 *iregh* (Balassi: Com. 325); NYJ. *ërëg* (ÚMTsz.) **J:** <MN> **1.** 1416 u.¹ 'nagy, terjedelmes; értékes, hasznos | groß, umfangreich; wertvoll, nützlich' (↑); **2.** 1416 u.² 'jelentős v. vezető szerepet betöltő <személy> | bedeutend, eine führende Rolle spielend <Person>' (MünchK. 26ra); **3.** 1517 'idős, koros | alt, bejahrt' # (DomK. 223); **4.** 1590 'sűrű <étel> | dick <Speise>' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 205); **5.** 1787 'vége felé tartó <napszak> | spät <Tageszeit>' (NSz.); **6.** 1789 'régi | alt, nicht neu' # (NSz.) | <FN> **1.** 1552 'idős ember | Alte(r) <Person>' # (Heltai: Dial. M6b); **2.** [gyakran E/1. személyű birtokos személyjellel] 1793 'nagyjából egykorú személy bizalmas megszólításaként' | Alter <als vertreuliche Anrede>' (NSz.); **3.** [birtokos személyjellel] 1794 '(idős) szülő | (alter) Vater od. (alte) Mutter' (NSz.); **4.** [gyakran birtokos személyjellel] 1842/ 'idős házastárs | (mein) Alter, (meine) Alte <Eheleute>' (NSz.); **5.** [kis~] 1890 'koravén gyermek | altkluges Kind' (NSz.) **Sz:** ~**ít** 1416 u.¹ *orègeitèni* (BécsiK. 86) | ~**ed(ik)**, ~**szik** 1416 u.² *orègedic* vala (MünchK. 56vb); 1881 (NyK. 16: 244) | ~**ül** 1456 k. 'idősödik, korosodik | größer werden' (↑) | ~**bül** 1490 k. *oregboleterekre* [sz.] 'bölcsebbé válik, lelkileg gazdagodik | an Weisheit zunehmen, seelische Bereicherung erfahren' (AporK. 173) | ~**bít** 1526 *megh oreghyíéé* (SzékK. 64)

■ Vitatott eredetű. | **1.** Ótörök jövevényszó. | (≡) Vö. Kāšy. *erig* 'erős, tartós', *erig är* 'furfangos ember' [< török **er-* 'elér'] vagy ujj. *ärik* 'erős, hatalmas'; Kāšy. *irik, irük* 'durva, vastag'; KB. *erig* 'nyers, durva'; stb. [török eredetű]. (△) A magyarba átkerült alak **erig* vagy **irig*. **2.** Örökség, uráli kori fő magyar képzéssel. | (≡) A tőhöz vö. vog. (T.) *är* 'sok'; osztj. (V.) *är* 'ua.'; – jur. *jīrī* 'nagyapa'; szelk. *ira, ärä* 'agg(astyán)' *irīl* 'sok, hosszú', *iral, eräl* 'régi'; stb. [uráli **er3* 'nagy, sok']. (△) A jelentések összefüggéséhez vö. osztj. (V.) *enə* 'vastag' : (DN.) *enə* 'nagy; idősebb, legidősebb'; lp. (norv.) *ædnâg* 'sok' : *æno* 'az anya fiútestvére'; stb. A szóvég -g melléknév képző; vö. →*hideg*, →*meleg* stb. – A jelentések az eredeti melléknévi 1. jelentésből metaforikusan keletkeztek. A melléknévi 3. jelentés a 'nagy, nagyra nőtt' alapjelentésből jött létre; ehhez vö. lat. *altus* 'magas': *adultus* 'felnőtt'. A főnévi jelentések másodlagosak. (▣) (△) A fgr. **serä* 'régi' szóból való származtatása kevésbé valószínű.

TESz.; MNy. 3: 310; KCsA. 1. Kieg.: 526; NyK. 50: 456; UEW. 75, 440; EWUng. • Vö. *ér², kis-*

öriz → *ör²*

örjít → *örül*

örjöng → *örül*

örmény¹ † A: 1211 ? *Eurmenes* [sz.] [SZN.] (OkISz.); 1321 ? *Ermenus* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 366); 1336 ? *Eurminus* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 366); 1455 Jvan *Ermyne* [HN.]

(Oklsz.); 1577 *örmeny* (KolGl.); NYJ. *örmin* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1211 ? 'vízforgás; mélyvíz | Wasserwirbel; Tiefwasser' (↑), 1455 'ua.' (↑); **2.** 1921 'forgósél | Wirbelwind' (ÚMTsz.)

■ Származékszó. | (⊕) Az alapszó a 'forog' jelentésű →*ör*¹ lehet; vö. még →*örvény*. A szóvég -*mény* névszóképző; vö. *teretmény* (→*terem*¹), *vetemény* (→*vet*) stb. A szó eleji *ő* rövidüléséhez vö. még →*örvény*.

📖 TESz. *örvény* a.; Ligeti: TörK. 295; EWUng. • Vö. *ör*¹, *örvény*

örmény² **A:** 1289 *Ermen* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 273); 1395 k. *ermjñ* (BesztSzj. 75.); 1560 k. *örmeenj* orzaagh (GyöngySzt. 2039.); 1790 *Ürmények* (NSz.) **J:** <FN> 1289 'örmény személy | Armenier' # (↑) | <MN> 1342 ? 'egy indoeurópai nyelvet beszélő, főleg a Kaukázusban lakó néphez tartozó, ill. rájuk vonatkozó | armenisch' (MNY. 10: 280), 1395 k. 'ua.' # (MNY. 10: 280)

■ Valószínűleg ótörök jövevényszó. | (⊖) Oszm. *Ermeni*, (N.) *ärmānī*, *örmānī*; tat. *ärmānī*; kun *ərmeni*; kum. *ermeli*: 'örmény ember; örmény'. Ezek az óperzsa *Arminiya* 'Örményország' szóval vannak összefüggésben; vö. gör. *Ἀρμενία* 'ua.'; lat. *Armenia* 'ua.'. Valószínűleg indoeurópai eredetű; vö. ném. (ófn.) *harmono*; lett *sermulis*; stb.: 'hermelin'. (⊖) Megfelelői: gör. *Ἀρμένιος*; lat. *Armenius*; újperzsa *arminī*; ang. *Armenian*; ném. *Armenier*; stb.: 'örmény ember'.

(⊕) A szó eleji labializáció az →*örmény*¹ hatásának is betudható.

📖 TESz. *örmény*¹ a.; EWUng. • Vö. *hermelin*, *szalmiák*

örök **A:** 1086 ? *Erecu* [SZN.] (Györffy: DHA. I: 253); [1131–1141/] ? *Vruc* [SZN.] (MKSz. 1892–3.: 15); 13. sz. második fele/ *vrucke* [sz.] (GyS.); 1372 u./ *erewk*; *ewrekkel* [R.]; *ewrewkewnk* (JókK. 24, 8, 82) **J:** <MN> **1.** 13. sz. második fele/ 'időben végtelen, folytonosan létező | zeitlos, ewig' # (↑); **2.** 1405 k. 'folytonosan tartó, szüntelen, örökös | fortwährend, unaufhörlich' (SchlSzj. 22.); **3.** 1521 'egy életre szóló, sűrű tartó | fürs Leben geltend, bis zum Grab während' # (MNY. 16: 17); **4.** 1793 'a jelenségek változásától független, minőségileg állandó | unwandelbar, in seiner Beschaffenheit unveränderlich' (NSz.) | <FN> **1.** 1372 u./ 'örökkévalóság | Ewigkeit' (JókK. 8); **2.** 1372 u./ 'örökség | Erbschaft' (JókK. 82); **3.** 1792 'örökös | der Erbe' (Baróti Szabó: KisdedSz.) **Sz:** ~**ség** 13. sz. második fele/ 'örökkévalóság | Ewigkeit' (↑); 1372 u./ 'örökölt javak | Erbschaft, das Erbe' (JókK. 98) | ~**öl** 1416 u./¹ *örökli* (BécsiK. 193) | ~**let** 1416 u./¹ *öröklètnèc* 'örökölt javak, örökös | Erbschaft, der Erbe' (BécsiK. 246) | ~**ös** 1495 e. *örökös* <FN> 'hagyatékából örökséghez jutó személy | der Erbe' (GuaryK. 130); 1570–1572 'vkinek az életében v. élte idején | für Lebzeiten' (StSl. 32: 41) | ~**ít** 1508 *örökeitik* (DöbrK. 87) | ~**ödik** 1516–1518 *örökdhessél* [sz.] 'gyökeret ver | Wurzel fassen' (Magyar-Kossa: OrvEml. 2: 312); 1519 'örököl | erben' (JordK. 207); 1590 'növekszik, gyarapodik | wachsen, zunehmen' (NySz.) | ~**ösödik** 1519 *örökfedny* [sz.] (JordK. 215) | ~**letes** 1835 *örökletes* (Kunoss: Gyal. *Haereditarius* a.) | ~**lódik** 1843 *öröklődnek* (VasárnapiU. 1843. júl. 23.: 501); 1866 *öröklődjenek* (NSz.) **R:** ~**ké** 1372 u./ *erewkke* (JókK. 8) | ~**köl** 1372 u./ 'örökké | ewig (als Adv.)' (JókK. 8) | ~**iglen** 1416 u./³ *örökiglen* 'örökké | ewig (als Adv.)' (AporK. 86) | ~**kön** 1538 *örökkè* (Pesti: Nomenclatura f2) | ~**töl** 1539 *öröktwl* (KulcsK. 102) | ~**re** 1779/ *örökre* (NSz.)

■ Valószínűleg jövevényszó egy ótörök nyelvből. | (⊖) Jak. *örü*, *ürü* 'hosszan, állandóan, egészen' [< török **ür* 'hosszú múlt']. Vö. még ujj. *ürlüg*, *ürlüglüg* 'állandó', *ürlügsüz* 'mulandó'; alt. *ürdä* 'egykor; rég'; stb. (⊕) A magyarba egy elszigetelt ótörök szóalak, az **ürük* 'állandó, hosszan tartó' (< **ürgük*) kerülhetett át. A szó másodlagos főnevesüléséhez vö. →*jövő*, *múlt* (→*múlik*) stb. A főnévi 2. jelentés, amely sok származékszóban folytatódott, metonimikusan keletkezett az örökölt javak időtálló jellege alapján; vö. *örökség*, *örökös* stb.

(⊕⇒) A magyarból: szlk. (R.) *irek* 'örökség'; rom. *uric* 'örökség'.

öröl → *ör*¹

öröm A: 1138/ *vrumedí* [SZ.] [SZN.] (MNY. 32: 205); 13. sz. közepe/ *urumētuul* (ÓMS.); 1372 u./ *erewmeſben* [t-b] [R.]; *ewremuel*, *ewrewmel* (JókK. 82, 7, 22) J: 'boldogság | Freude' # Sz: ~es 1171 *Vrumes* [SZN.] (OMOl. 47)

örül A: 1372 u./ *erewlyetek* [l-j]; *ewreluala*; *ewrewle* (JókK. 74, 101, 5); 1456 k. meg *wrul* (SermDom. 2: 256); 1495 e. *orül* (GuaryK. 61); 1525 k. *erjilem* (GyöngyK. 53) J: 'örvend(ezik) | sich freuen' # Sz: ~és 1372 u./ *ewrewlefere* (JókK. 161)

örvend A: 1372 u./ *ewruendežykuala* (JókK. 81); 1416 u./¹ *orwendēznēkuala* (BécsiK. 10); 1456 k. *eruendenek*, *vuende* (SermDom. 2: 208, 547); 1527 *örwōndeznek* vala (ÉrdyK. 345) J: 'örül | sich freuen' Sz: ~ezik 1372 u./ (↑) | ~ezés 1372 u./ *ewruendežeft* (JókK. 132) | ~ezet 1416 u./¹ *orwendēzētet* 'öröm, boldogság | Freude' (BécsiK. 108) | ~és 1493 k. *erwendesj* (FestK. 40) | ~etes 1493 k. *erwendetesseghen* [sz.] (FestK. 27) | ~etesség 1493 k. (FestK. 27) | ~eztet [ma meg~] 1578 *örüōndōztet* (NySz.)

■ Vitatott eredetű. | 1. Örökség, finnugor kori tő magyar képzéssel. | (≡) A tőhöz vö. lp. (norv.) *ârvuk* 'vidám, eleven, vicces, boldog' [fgr. **irβz* 'vidám, boldog; örül']. A magyarázat az egyetlen távoli megfelelés miatt bizonytalan. 2. Származékszó egy török eredetű töből. | (⊕) A tőhöz vö. →*ör*¹, →*örül* stb. A gyors mozgás, forgás, pörgés és az öröm megjelenési formái között levő kapcsolathoz vö. óind *pravá-* 'lobogó': or. *прымь* 'gyors futás': óész. germ. *frār* 'gyors': ném. *froh*, *sich freuen* 'vidám, örül'.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊕) A szóvég -m deverbális névszóképző (vö. →*álm*), ill. -l gyakorító képző és -nd mozzanatos képző. Az *örvend* szó belseji v-je egy török származtatás esetén -v visszaható igeképző is lehet. (⊕) Az ótörök **ögür* alakból való származtatása kevésbé valószínű.

📖 MNY. 38: 289; Collinder: CompGr. 403; TESz.; MSzFE.; StUASuppl. 1: 151; EWUng. • Vö. *ör*¹, *örül*

örs A: 1843 *Örs* (Szily: NyÚSz.); 1855–1856 *örsöt* (Arany J.: ÖM. 4: 185) J: 1. 1843 'katonai őrhely, ill. az innen megfigyelt terület | Posten (als Ort, Stelle einer milit Wache) bzw. der zu bewachende od. zu behauptende Ort' (↑); 2. 1855–1856 'őrszem; őrség | Wachposten; Wache' (↑); 3. 1857 'fegyveres alakulatok meghatározott, rendszerint biztosítási feladattal ellátott raj v. szakasz nagyságú alegysége; rendőrség, határőrség legkisebb alegysége | Trupp (als milit Einheit); Polizei-wache, Revier; Grenzposten' # (NSz.); 4. 1937 'némely ifjúsági szervezetnek, korábban az úttörőmozgalomnak legkisebb szervezeti egysége | kleinste Einheit mancher Jugendorganisationen' (ÚjLex. *Cserkész* a.)

■ Tudatos szóalkotásból származó, tulajdonnévi eredetű köznév. | (⊕) Az *Örs* helynévből vagy személynévből (1055 *urfa* [SZ.], [HN.]: (TA.)); [1127–1131] *Vrsu* [HN.]: (Fejérpataky: IKOk. 19); 1200 k. *ursu-ur* [SZN.]: (An. 7.)). Hasonló köznevehez vö. →*előd*; vö. még →*gyarmat* stb. A szóba az →*ör*² főnevet érezték bele; innen az *ő* hosszúsága, és a jelentések magyarázata is ezen a felfogáson alapul. (⊕) Nyelvújítási szó.

📖 MNY. 23: 52; TESz.; EWUng.

örül → *öröm*

örül A: 1598 *örjülés* [sz.] (NySz.); 1760 *örültséget* [sz.] (NSz.); 1770 *örülés* [sz.] (MNy. 2: 181) **J:** [főleg meg~] 'megtébolyodik, esztét veszti | wahnsinnig werden' # **Sz:** ~t 1645 *megörjültségnek* [sz.] <MN> (NySz.); 1757 'tébolyodott személy | Wahnsinnige(r)' (NSz.) | ~et 1808 *Örület* (Sándor I.: Toldalék)

örjög A: 1792 *örög* (NSz.); 1792 *örög* (Ruzsiczky: KazTájsz. 317); 1795 *örjög* (DebrGr. 280); 1816 *örög* (Ruzsiczky: KazTájsz. 317) **J:** 1. 1792 'örült módjára viselkedik | rasen, toben' # (↑); 2. 1795 'kószál, bolyong | herumirren, herumschweifen' (↑); 3. 1815 k. 'búsul; töpreng | sich grämen; grübeln' (↑)

örjít A: 1798 *örítő* [sz.] (NSz.); 1858 *örjít meg* (NyF. 11: 63); 1883 *örjítő* [sz.] (NSz.) **J:** [főleg meg~] 'majdnem az örületbe kerget vkit, idegesít, feldühít vkit | (beinahe) wahnsinnig machen, rasend machen' #

■ A szócsalád alapja, az **örül** valószínűleg ótörök jövevényszó, magyar képzéssel. | (≡) Vö. ujj. *äbril-* 'forog, fordul', *ävril-* 'megfordul, visszafordul körtáncot jár; elutasít'; KB. *äwril-*, *ävrül-* 'forog, fordul'; csag. *ävril-* 'megfordul'; stb. [a tőhöz vö. →*ör*¹]. (⊕) A magyarba átkerült alak valószínűleg **äβril-* volt. Nem zárható ki, hogy a magyar ige szóvégi *l*-je török tőhöz tapadt magyar képző; vö. *borul* (→*borít*), *öröl* (→*ör*¹) stb. Az *örül* jelentésének alapja az elmebajjal gyakorta együtt járó tébolyult, keringő mozgásra való hajlam; vö. →*kerge*; vö. még kaz. *eylen-* 'forog': *eylenčik auru* 'a birkáknál fellépő kergekór'; fr. *la tête lui tourne* 'forog vele a világ, szédül' > 'örült'; stb. A szó összefügg a feltartóztathatatlan, keringő mozgás képzetével, esetleg az 'eksztázisba esik' > 'örült' jelentésváltozással, ill. a sámánok révületével vö. →*agyafűrt*.

■ Az **örjög** és **örjít** származékszavak. | (⊕) Az *örjög* és az *örjít* az *örül* alapján keletkezett. A szóvégek *-ng* gyakorító képző, ill. *-ít* műveltető igeképző. A szó belseji *j* valószínűleg inetimologikus; vö. →*ár*¹, ill. →*terjed*. A 2. és 3. jelentés metonimikusan keletkezett: ezek a jelentések az elmebajban szenvedők búskomor bolyongására emlékeztetnek. (⊗) Az *örjög* és az *örjít* nyelvújítási szóalkotások.

📖 MNy. 44: 137, 60: 480; NytudÉrt. 30: 46; TESz.; StUASuppl. 1: 153; Ligeti: TörK. 107; EWUng. • Vö. *ör*¹, *öröm*

örv¹ A: 1211 ? *Vruus* [sz.] [SZN.] (PRT. 10: 515); 1495 k. *ewrewth* (Oklsz.); 1536 *ewrues* [sz.] (Pesti: Fab. 31v.); 1554 *erweth* (Oklsz.); 1581 *eorw* (Oklsz.); 1598 *örű* (NySz.); 1776 *ólvet* (NSz.); 1779 *örben* (NySz.); 1840 *Öribül* (MTsz.) **J:** 1. 1495 k. 'kutya nyakára való (es. kívül szöges, harapástól védő) pánt | Hundehalsband' # (↑); 2. 1536 'eltérő színű tollazat, szörzet alkotta csík némely madár v. emlős nyakán | Halssterifen, Ringstreifen am Hals mancher Vögel od. Säugetiere' (↑); 3. 1749 'fémből, más kemény anyagból való gallér (vérten, ruhán), nyakpánt | Stoßkragen bzw. Halsberge am Harnisch' (NySz.) **Sz:** ~ös 1211 ? [SZN.] (↑); 1536 (↑)

■ Ismeretlen eredetű. | (⊕) A szó valószínűleg sokkal korábbi mint első adata. Az eredeti változat talán *örű* lehetett, az eredeti jelentés pedig 'a nyak körül viselt pánt <ékszerként is>'. A szóvégi *v*-s változatokhoz vö. →*nedv*, →*nyelv* stb.

📖 TESz. *örv*² a.; EWUng. • Vö. *örv*²

örv² A: 1456 k. *wrrw* (SermDom. 2: 267); 1565 *örüquel* (NySz.); 1650 *örivel* (NySz.); 1820 *örű* (NSz.) **J:** 1. 1456 k. 'alkalom | Gelegenheit' (↑); 2. [~ével, ~én, ~e alatt] 1565 'ürügy, színlelt ok, hamis külszín | Vorwand, Deckmantel' (↑)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg jelentésselkülönüléssel. | (⊕) Talán az →*örv*¹ szóból keletkezett. A feltételezett eredeti jelentésből jöhettek létre a 'jelvény; tisztséget, funkciót jelző

(díszszerű) jelvény; fémgallér' jelentések. Valószínű, hogy az ilyen díszszerű jelvények viseletében, ennek fedezetével elkövetett cselekvések jelölésére keletkeztek az olyan toldalékolt alakok, mint az *örvével*, *örvén* 'örve alatt'; ehhez vö. *örvünkkel* 'a mi nevünkben', tkp. 'a jelvényünkkel' (1644: MHH. 24: 143). Hasonló szemlélethez vö. lat. *praetextus* 'dísz; ürügy'.

TESz. *örv*¹ a.; EWUng. • Vö. *örv*¹, *ürügy*

örvend → *öröm*

örvény **A:** 1009/ *Vrmenefagh* [SZ.] [HN.] (MNL (OL) Dl. 280274); 1086 *vrrem* [HN.] (MNL (OL) Dl. 208421); 1206 ? *Euremnarha* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 236); 1211 *Euren* [HN.] (OklSz. *örém* a.); 1222 *Eurem* [HN.] (OklSz. *örém* a.); 1269 *livk eurim* [HN.] (OklSz. *örém* a.); 1282 ? *Vluend* [SZ.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 649); 1287 *Hewrimus* [SZ.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 178); 1329 *hurim* [HN.] (OklSz. *örém* a.); 1391 *Ewrwynys* [SZ.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 1: 561); 1395 k. *herem*, *vrueu* *fiu* (BesztSzej. 233., 366.); 1430 k. *eruen* (SchlGl. 2240.); 1508 *Orveñ* (DöbrK. 96); 16. sz. *Orvon* (StUnBB. 1958. 1: 164) **J: 1.** 1206 ? 'vízforgás, forgó; mélyvíz | Wirbel; Tiefwasser' # (↑), 1211 'ua.' (↑); **2.** 1430 k. 'egy fajta növény, örménygyökér | Alant, Helenenkraut' (↑); **3.** 1508 'szédítő mélység | schwindelerregender Abgrund' (↑); **4.** 1550 k. 'forgószele | Wirbelwind' (KolGl.); **5.** 1710 'menthetetlen bukással, pusztulással fenyegető helyzet, állapot | mit unrettbarem Untergang, mit Zerstörung drohender Zustand' (ItK. 14: 337) **Sz:** ~lik 1780/ *örvénylik* (NSz.)

■ Vitatott eredetű. | **1.** Jövevényszó egy csuvasos típusú ótörök nyelvből. | (≡) Vö. Kāšy. *āgrim*; csag. *ēgrim*; oszm. *eğrim*; stb.: 'örvény' [< török **āvir*- 'forog'; vö. még →*ör*¹]. (⊕) Eszerint a származtatás szerint az eredeti változat az *örém* volt; az *örvény* alak a -vény deverbális névszóképzős származékszó hatására keletkezhetett. A szóvégi *m* > *n* hangváltozáshoz vö. →*hiszen*, *talán* (→*talántán*) stb. **2.** Származékszó. | (⊕) Az alapszó a 'forog' jelentésű →*ör*¹ lehetett; vö. még →*örmény*¹. A szóvég -vény névszóképző; vö. →*eresztvény*, →*sövény* stb. A szókezdő *ő* rövidüléséhez vö. →*örmény*¹. Az *örém* változat a szó belseji *v* kiesésével keletkezhetett; vö. →*pitvar*, →*zsálya* stb. A szóvégi *n* > *m* hangváltozáshoz vö. →*szirony*¹, →*szirony*². (⊖) (⊕) Lehetséges, hogy a szó kétféle fejlődési folyamata egybeesik. – A 3–5. jelentés metafora az eredeti 1. jelentés alapján; a 2. jelentés az *örvényfű* 'örménygyökér' (↑) összetétel alapján keletkezett.

TESz.; Ligeti: TörK. 295; EWUng. • Vö. *ör*¹, *örmény*¹

ős **A:** 1138/ ? *Efe* [SZ.] [SZN.]; *Eufe* [SZ.] [SZN.] (MNY. 32: 132, 203); 1138/ *Ifedi* [SZ.] [SZN.] (MNY. 32: 205); 1138/ *vfu* [SZN.] (MNY. 32: 130); 1198 *v/[SZN.]* (MNL (OL) Dl. 40001); 12. sz. vége/ *ifemucut* (HB.); 1211 *Vus* [SZN.] (OklSzPótl.); 1395 k. *ež* (BesztSzej. 11.) **J: 1.** 1138/ ? '(távoli) előd | (Ur)ahne' # (↑), 12. sz. vége/ 'ua.' (↑); **2.** 1896 'vmely tárgynak, szerkezetnek kezdetleges alakja, előzménye | Urform, Vorgänger eines Systems, einer Konstruktion usw.' (NSz.) **Sz:** ~i 1522 *Esy* [SZN.] (MNYTK. 86: 32) | ~iség 1798 *ösiségét* 'vminek ősi volta | Altertümlichkeit' (NSz.); 1833 'a nemesi földbirtok családi birtoklásának törvénye | Avitizität (Verfügungsbeschränkung für Adelsgüter)' (NSz.)

■ Örökség az uráli korból. | (≡) Vog. (AK.), (P.) *ās* 'az anya apja'; cser. (KH.) *azä* 'az apa öccse; idősebb fiútestvér, báty'; ? md. (M.) *očä* 'idősebb fiútestvér, báty', *oču* 'nagy'; finn *isä* 'apa', *iso* 'nagy; apácska'; lp. (norv.) *æč*, *æčče* 'apa'; – jur. *nīše* 'ua.'; szelk. *ēs*, *as* 'ua.'; stb. [uráli **ičä* 'apa' ('? nagy')]. (⊕) A magyar szó magánhangzója eredetileg rövid lehetett, nyúlása hangsúlyos helyzetben következett be. A szó belseji **č* > *m*. *s* hangváltozáshoz vö. →*hős*, →*les* stb.

ős-

I. ~fi † **A:** 1527 *ewffffy* (ÉrdyK. 435) **J:** 1. 1527 'atyafi, rokon | Verwandter' (↑); 2. 1527 'szerzetes | Mönch' (ÉrdyK. 632); 3. 1560/ 'örökös | Erbe (Person)' (Oklsz.); 4. 1708 'vhol otthonos, vhová bejáratos személy | Hausgenosse' (Pápai Páriz: Dict.)

II. ~föld **A:** 1604 *Eos feoldem* (HOklszj. 111) **J:** 'anyaország | Stammland' | **~örökség** **A:** 1724 *ős-örökségét* (Nyr. 38: 224) **J:** 'ösi, örökölt vagyon | altherige Erbschaft' | **~telek** **A:** 1841 *őstelek* (Athenaeum 1841. szept. 30.: [1]); 1842 *őstelek* (NSz.) **J:** 'anyaország | Stammland'

III. ~atya **A:** 1783 *ős atyáknak* (NSz.) **J:** 'ősapa, dédapa | Stammvater; Urgroßvater' | **~apa** **A:** 1787 *ős-apjok* (NSz.) **J:** 'ősanya, dédapa | Stammvater; Urgroßvater' | **~anya** **A:** 1789 *ős Anyának* (NSz.) **J:** 'ősmama; dédanya | Stammutter; Urgroßmutter'

IV. ~haza **A:** 1787 *ős hazájok* (NSz.) **J:** 'vmely nép(csoport) eredeti v. első ismert lakóhelye | Urheimat' # | **~kor** **A:** 1814 *ős-kor* (NSz.) **J:** 1. 1814 'ókor | Altertum' (↑); 2. 1833 'a történelem legrégebbi korszaka | Urzeit' # (Szily: NyÚsz.) | **~bemutató** **A:** 1909 *ősbemutatója* (PécsiN. 1909. márc. 10.: 6); 1933 *Ősbemutató* (Msn. 2: 91) **J:** 'színdarab, film, zenemű legelső előadása | Uraufführung' # | ILYENÉK MÉG: **~lény** 'ösvilági lény | Urwesen' (1835: Tzs. *Urwesen* a.); **~ember** 'a történelmi idők emberénél biológialag alacsonyabb fejlődési fokon álló ember(típus) | Urmensch' (1841: Athenaeum 1841. jún. 6.: 1061)

V. ~nemes **A:** 1788 *ős-nemességi* [sz.] (NSz.) **J:** [jelzői értékben is] 'régi kiváltságú nemes személy | Uradeliger' | **~lakos** **A:** 1793 *ős lakos* (NSz.) **J:** 'vmely földrész, ország, vidék legrégebb lakói közé tartozó személy | Ureinwohner' #

VI. ~erdő **A:** 1833 *őserdőkben* (NSz.) **J:** 'természetes állapotban levő, nem hasznosított erdő | Urwald' # | **~tehetség** **A:** 1847 *őstehetségünk* (NSz.) **J:** 'veleszületett, de ki nem művelt szellemi, művészi stb. tehetség | Urtalent' # | **~termelés** **A:** 1853 *őstermelés* (BpHírlap 1853. jan. 6.: [1]); 1880 *őstermelésből* (NSz.) **J:** 'a természet erőit szerves anyagok termelésére felhasználó, ill. a természeti javakat kitermelő termelési ágazatok (mezőgazdaság, bányászat stb.) | Urproduktion' # | ILYENÉK MÉG: **~erő** 'ösi, természetes, romlatlan erő | Urkraft' (1836/: NSz.); **~talaj** 'régi, ősi talajréteg | Urboden' (1846: BpHiradó 1846. jún. 5.: 384)

VII. ~jogász **A:** 1876 *ősjogászok* (BorsszemJ. 1876. szept. 24.: 5) **J:** 'olyan joghallgató, aki a szükségesnél jóval hosszabb időn át végezte jogi tanulmányait | Person, die seit langem Jura studiert' | **~diák** **A:** 1926 *őstdiák* (Élet 1926. márc. 7.: 100); 1962 *őstdiák* (NSz.) **J:** 'vizsgálóival sorozatosan elmaradó, túlkoros egyetemi hallgató | Person, die seit langem studiert'

■ Összetételi előtag, azonos az →ős szóval. | (△) Az 1., 2. csoport tagjai belső fejlődések. Az 1. csoportnál az előtag részben birtokos jelzős összetételek előtagja; a 2. csoportnál jelzői funkciója van, 'az ősi birtokhoz, az örökösödéshez tartozó' jelentéssel. A 3–6. csoportok szavai német mintára alkotott tükörszavak, ill. analógiás képzések az alábbiak alapján: ném. *Urvater* 'ősapa', *Urheimat* 'őshaza', *Urwald* 'őserdő' stb. A jelzői előtagnak itt az alábbi jelentései vannak: 'az eredetet, származást tekintve az első' (3. csoport); 'első, ősi' (4. csoport); 'vmilyen állapotot, helyzetet, jogot tekintve az első' (5. csoport); 'természetes, primitív, veleszületett' (6. csoport). A 7. csoportnál az előtag tréfás-pejoratív jelentésben áll, ellentétben az →öreg szó helyett. Az utótag a magyarban (a címszók kivételével): *fi* (→*fiú*), *örökség* (→*örök*), *bemutató* (< *mutat*; vö. →*mut*), *lakos* (→*lak*¹), *termelés* (< →*terem*¹), *tehetség* (→*tesz*), *jogász* (→*jog*).

TESz.; EWUng. • Vö. *anya, apa, atya, be*¹, *diák, erdő, fiú, föld, haza*¹, *jog, kor, lak*¹, *mut, nemes, örök, ősz, telek*¹, *terem*¹, *tesz*

östör × **A:** 1240 k. ? *Ister* [szN.] (OkI Sz.); 1395 k. *efter* (BesztSzj. 396.); 1405 k. *ifter* (SchlSzj. 910.); 1578 *östör* (NySz.) **J:** 1. 1240 k. ? 'disznóparéj, labodaféle | Melde (Atriplex)' (↑), 1405 k. 'ua.' (↑); 2. 1395 k. 'cigányparéj, libatopféle | Gänsefuß (Chenopodium hybridum)' (↑)

■ Bolgár vagy szerbhorvát jövevényszó, esetleg román közvetítéssel. | ⊕ Blg. *uup* 'libatop'; szbhv. *štir* 'ua., szélfü'; – vö. még rom. *štir* 'libatop'. A bolgárban és szerbhorvában valószínűleg szláv eredetű. Vö. még szln. *ščir* 'ua.'. ⊕ A szó eleji mássalhangzótorlódás feloldásához vö. →*iskola*, →*istálló* stb.

📖 MNy. 11: 291; Kniezsa: SzIJs. 365; TESz.; EWUng.

ösvény **A:** 1222 *uswen* [HN.] (OkI Sz.); 1251 *vsuin* [HN.] (OkI Sz.); 1301/ *Ewswen* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 505); 1319 *vsuen* (OkI Sz.); 1416 u./¹ *pfuènekben* (BécsiK. 206); 1459 *Kwthfeweswen* [HN.] (OkI Sz.); 1503 *eösuem* (MNy. 60: 16); 1527 *ezweenye* (ÉrdyK. 576); NYJ. *ösvent* [□] (MTsz.); *üsvény* (ÜMTsz.) **J:** 1. 1222 ? 'út; keskeny gyalogút, csapás | Weg; Pfad' # (↑), 1319 'ua.' (↑); 2. 1416 u./¹ 'keresztút, útkereszteződés; útelágazás | Querweg, Wegkreuzung; Wegverzweigung' (BécsiK. 23)

■ Ismeretlen eredetű. | ⊕ A második szótagban a rövid magánhangzó lehet az elsődleges. A szó belseji é-s változatok talán az olyan -vény képzős szavak analógiájára keletkezettek, mint →*eresztvény*, *öttevény* (→*önt*) stb. A szó belseji sz-es változatok esetleg az ősi s ~ sz hangváltozásra utalnak (vö. →*jószág*, →*sün* stb.), azonban analógiásan is keletkezettek. A 2. jelentés metafora.

📖 Bárczi: SzófSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *gyalog-*

ősz¹ **A:** 1138/ ? *Eufcidi* [sz.] [szN.] (MNy. 32: 56); 1395 k. *ež* (BesztSzj. 60.); 1416 u./¹ *ożfëget* [sz.] (BécsiK. 91); 1551 *ész* (NySz.); 1560 k. megh *ŵszwóló[k]* [sz.] (GyöngySzt. 3701.) **J:** <MN> 1138/ ? 'fehér, szürkésfehér (főleg haj, szőr); fehér v. szürkés hajú | grau (Haar); grauhaarig' # (↑), 1395 k. 'ua.' (↑) | <FN> 1. 1517 'fehér, szürkésfehér hajsín, haj | graue Haarfarbe; graues Haar' (DomK. 128); 2. 1790/ 'őszhajú, idős ember | Graukopf' (NSz.) **Sz:** ~**ség** 1519 k. megh *ożwlt* [sz.] (DebrK. 135) | ~**es** 1693 *Őfzes* (Otrokocsi Fóris: OrigHung. 1: XXIV)

■ Ismeretlen eredetű. | ⊕ Az időrendiség alapján a melléknévi jelentések lehetnek az elsődlegesek.

📖 Bárczi: SzófSz.; TESz. *ősz²* a.; EWUng.

ősz² **A:** 1211 ? *Euzi* [szN.] (PRT. 10: 504); 1416 u./¹ *ożzël* [r.] (BécsiK. 255); 1456 *eżzel* [r.] (SermDom. 2: 520); 1541 *űżuel* [r.] (Sylvester: ÚT. 2: 135) **J:** 'a nyár és a tél közötti évszak | Herbst' # **R:** **ősszel** 1416 u./¹ (↑)

■ Örökség a finnugor korból. | ⊕ Vog. (T.) *tüks*; osztj. (V.), (Vj.) *söyas*; votj. (Sz.) *sizil*; cser. (KH.) *šāžā*; md. (E.), (M.) *sókš*; finn *syksy*, *syys*; lp. (norv.) *čâk'čâ*: 'ősz <évszak>' [fgr. **sikše* vagy **sükše*: 'ua.']. ⊕ A hangtanához vö. →*ő*, ill. →*nyuszt*.

📖 Szinnyei: NyH.; TESz. *ősz¹* a.; MSzFE.; EWUng.

őszinte **A:** 1561 *őnszinte* (NySz.); 1577 k. *ěžynten* [r.] (OrvK. 12); 1708 *Őfzinte* (Pápai Páriz: Dict. *Sincère* a.) **J:** <HSZ> 1. 1561 'igazán, helyesen, a maga valósága szerint | der

Wahrheit getreu' (↑); **2.** 1708 'őszintén | aufrichtig' (MNY. 3: 396) | <MN> **1.** 1585 'tisza, nem kevert | unvermischt' (Cal. 981); **2.** 1792 'nyílt, egyenes, szókimondó | aufrichtig' # (Baróti Szabó: KisdedSz.) **Sz:** ~ség 1645 *ő-fzinteféges* [sz.] (CorpGr. 318) **R:** ~n 1577 k. 'tisza, nem kevert, egyszerű, nyílt, egyenes, szókimondó | unvermischt, einfach, aufrichtig <Adv.>' (↑)

■ Összetétellel keletkezett megszilárdult ragos alakulat. | (⊕) Egy szószerkezetből keletkezett, amely az →ön² (→önnön) szó -t módhatározóragos alakjából és az -e latívuszraggal ellátott →szín² 'arc' szóból áll. Eredeti határozószói jelentése az 'ő saját színében, képében' lehetett. A melléknévi jelentés jelzői használatban alakult ki; vö. →közel, →messze.

📖 Nyr. 29: 36; TESz.; EWUng. • Vö. önnön, szín²

össze A: 13. sz. eleje/ fyal *ufve* (KTSz.); 1372 u./ *ewzue* (JókK. 9); 1416 u./¹ *oꝝuo* (BécsiK. 44); 1474 *oꝝꝛø* (BirkK. 3); 1490 k. *ezue* (NagyvGl. 221.); 1520 *ezzezedetteth* (GyöngyGl. 227.); 1528 *wssw* (SzékK. 362); 1536 *ewꝛꝛefegel* [r.] (Pesti: Fab. 50v.); 1683 *öszö* (Oklsz. *összerak* a.); 1760 *őszvé-békéltet* (NSz.); 1777 *öszeve* (NSz.); 1863 *ésszemarok* (Kriza [szerk.] Vadr. 511); NYJ. *ésszē* (ÚMTsz.); *ösznye*-visznya, *összi*, *öszvel* (MTsz.) **J:** <NÉVUTÓ> 13. sz. eleje/ 'együtt, -stul/-stül, -val/-vel | samt, nebst' (↑) | <HSZ> **1.** 1372 u./ 'egymással, együtt | miteinander' (JókK. 9); **2.** 1490 k. 'egybe(n) | zusammen' # (NagyvGl. 96.); **3.** 1810–1820 'összevissza, keszekusza | durcheinander' (NSz.) **Sz:** ~g 1770 k./ *összege* (NSz.) | ~s 1793 *összveességgel* [r.] (NSz.) | ~sség 1793 [r.] (NSz.) | ~sít 1810 *öszvesíteni* [sz.] (Szily: NyÚSz.) | ~gez 1842 *összegezésnek* [sz.] (Századunk 1842. szept. 26.: 614); 1857 *Összegezni* [sz.] (Ballagi M.: MNMSz.) | ~séggel 1536 'összesen | gesamt' (↑) | ~sséggel 1793 'ua.' (↑) | ~sen 1812 *Öszvesen* (NSz.)

■ Megszilárdult ragos alakulat. | (⊕) A szótő örökség az uráli korból; vö. ? zürj. (Sz.) *vač* 'teljesen'; ? votj. (G.) *voč* 'mind, összes; mindig, állandóan'; md. (E.) *veše, veši, vāšij* 'egész, minden, összes'; – tvg. *bánsa* 'összes'; kam. *bušša* 'ép, egész' [uráli **beńč* ~ **beč* 'egész, összes']. (⊕) A szóvég -e (< -é) latívuszrag. A szó eleji *ö* -höz vö. →öl¹, →öt stb. A szó eredetileg háromszótagos volt. A szó belseji *v* szervetlen járulékhang, amely magánhangzóközi helyzetben kapcsolódott a tőhöz. – Az *öszve* alak a második nyílt szótagban bekövetkezett hangzókieséssel keletkezett; az *össze* alak hasonulással jött létre. Az *össze* eredetileg határozószó volt; az ómagyar korban névutóként is élt; utóbbiként csak határozóragos főnevek mellett fordult elő (13. sz. e/; ↑). (⊖) Az *össze* szóból keletkezett -n, ill. -t helyraggal: 1372 u./ *ewzuen* 'együtt' (JókK. 22); *összüt* 'ua.' (1873: Nyr. 2: 234).

📖 NyK. 67: 125; TESz.; MSzFE.; Benkő: ÁrpSzöv. 228; EWUng. • Vö. mind-, összevissza

összevissza A: 1601 *eozue vysz* (MNY. 79: 246); 1779/ *összevisszaságot* [sz.] (NSz.) **J:** <HSZ> **1.** 1601 'rendszeretlen, keszekusza | durcheinander' # (↑); **2.** 1834/ 'nagyon <nyomatékosító szerepben, igekötői értékben> | sehr <im Wert eines VPräf.>' (NSz.); **3.** 1879 'mindent összevéve, összesen | insgesamt' (NSz.) | <FN> 1846 'rendetlenség, zűrzavar, kuszaság | Durcheinander' (NSz.) | <MN> 1875 'zavaros | verworren' # (NSz.)

■ Összetett szó. | (⊕) Az →össze 'együtt; összevisszaság, zűrzavar;' + →vissza 'fonákul; fonáság' tagokból keletkezett, mellérendelő összetétellel. A jelentés kialakulásában mindkét tag közrejátszhatott.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. össze, vissza

ösztök → *ösztüke*

ösztöke × **A**: 1275/ ? *Estuge* [SZN.] (Oklsz.); 1279 ? *Estyuge* [SZN.] (Oklsz.); 1519 *eztőke*, *őztőke* (JordK. 736, 706); 1577 *ezteke* (KolGl.); 1707 *űftőke* (MNY. 8: 128); 1767 *Isztikével* (MűvHagy. 15–6: 192); 1818 *ösztökü* (NSz.); NYJ. *észke* (MTsz.); *isztika* (ÚMTsz.); *üisztöke* (Nyat. 2: 132) **J**: **1.** 1519 'vasvégű bot a jószág ösztönzésére | Ochsenstecken, Treibstachel' (↑); **2.** 1519 'heves ösztönzés | heftiger Antrieb' (JordK. 736, 706); **3.** 1566 'vasvégű bot az eke tisztítására | Pflugabstreicher' (Oklsz.); **4.** 1784 'gyom, főleg konkoly irtására használt eszköz | Gerät zum Jäten von Unkraut, haupts. Kornrade' (Baróti Szabó: Kisdedsz. 23)

ösztökél **A**: 1520 *eztekele* [ɔ: eztekeles] [sz.] (GyöngyGl. 298.); 1525 *oztokeltessec* [sz.] (VitkK. 44); 1529 e. *wztwkelesebw* [sz.] (VirgK. 137); 1799 *Iszkitélő* [sz.] (NSz.); 1808 *ösztékelt* (NSz.); 1863 *eszkétél* (Krizsa [szerk.] Vadr. 503) **J**: **1.** 1520 'kínoz, gyötör (lelkiismeret) | plagen, quälen (Gewissen)' (↑); **2.** 1525 'hajt, siettet | antreiben, anreizen' (↑); **3.** 1577 'gyakran megbök, bökdös, szúrkál | öfters stechen' (KolGl.)

ösztök × **A**: 1622 *östököli* [sz.] (ItK. 86: 654); 1634 *efztek* (MNY. 80: 373); 1798 *ösztöknek* (NSz.); NYJ. *üisztök* (MTsz.) **J**: **1.** 1622 'vasvégű bot a jószág ösztönzésére | Treibstachel' (↑); **2.** 1622 'heves ösztönzés | heftiger Antrieb' (ItK. 86: 654); **3.** 1634 'vasvégű bot az eke tisztítására | Pflugabstreicher' (↑); **4.** 1798 'vénasszony | alte Vettel' (↑) **Sz**: ~**öl** 1622 'hajt, siettet | antreiben, anreizen' (↑)

■ A szócsalád alapja, az **ösztök** jövevényszó egy nyugati szláv vagy keleti szláv nyelvből. | (≡) Szlk. *styk*; le. *styk*, (R.) *istyk*, *istek*, *jestek*; or. (N.) *стыкь*; ukr. *icmuk*: 'eketisztító eszköz' [< szláv **iz* [igekötő] + **tyk*- 'bökö']. (△) Az 1. jelentés és az elvont 2. jelentés az eredeti 3. jelentés alapján keletkezett az →*ösztön* hatására. A 4. jelentéshez vö. →*csoroszlya*.

■ Az **ösztöke** származékszó. | (△) Az *ösztöke* az *ösztök* szóból keletkezett, valószínűleg egy később elhalványult E/3. személyű birtokos személyjellel. A 4. jelentés metafora.

■ Az **ösztökél** származékszó. | (△) Az *ösztökél* az *ösztöke* szóból keletkezett igeképzővel alkotott származékszó, amely a 2. jelentésben az irodalmi nyelvbe is bekerült.

📖 Kniezsa: SzlJsz. 366; TESz.; EWUng. • Vö. *takács*

ösztökél → *ösztöke*

ösztön **A**: 1405 k. *ezten* (SchlSjz. 1029.); 1416 u.³ *oztene* (AporK. 167); 1513 *ezton* (NagyszK. 183); 1517 *evztevneet* (DomK. 52); 1585 *őztöny* (Cal. 1006); NYJ. *esztén* (MTsz.) **J**: **1.** 1405 k. 'vasvégű bot a jószág ösztönzésére | Ochsenstecken, Treibstachel' (↑); **2.** 1416 u.³ 'heves ösztönzés; kényszerűség, szükségszerűség | heftiger Antrieb; Zwangsläufigkeit' (↑); **3.** 1513 'meghatározott magatartásra készítő inger v. hajlam | Instinkt' # (↑); **4.** 1784 'gyom, főleg konkoly irtására használt eszköz | Gerät zum Jäten von Unkraut (haupts. Kornrade)' (Baróti Szabó: Kisdedsz. 23) **Sz**: ~**öz** 1513 Meg *eztonozýed* (NagyszK. 185) | ~**ös** 1604 *Őjztonős* 'a jószágot ösztökélő bottal kapcsolatos | mit einem Treibstachel zusammenhängend' (Szenczi Molnár: Dict.); 1772 'ösztönszerű | instiktív' (NSz.)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Óe. szl. *ostъnъ* 'hegyes karó; hajtóbot, ösztöke'; szbhv. *ostan*, (N.) *ostanj* 'hajtóbot, ösztöke; ösztökélés'; szlk. *osteň* 'tövis, túske, fullánk, szilánk; hajtóbot, ösztöke'; or. (N.) *ocmeh* 'tövis, fullánk; állat fullánkja; vminek a hegye'; stb. [< szláv **ostъ* 'hegy, csúcs']. (△) A 2. és 3. jelentés keletkezéséhez vö. lat. *stimulus* 'hegyes karó, ösztöke; ösztökélés; ösztön'; ném. *Stachel* 'tövis, fullánk; hajtóbot, ösztöke; heves ösztönzés'; stb. A 4. jelentés az →*ösztöke* hatására keletkezhetett.

📖 NyK. 41: 396; Kniezsa: SzlJsz. 367; TESz.; EWUng. • Vö. *aszat*, *ösztöndij*, *ösztörű*

ösztöndíj **A:** 1833 *ösztöndíjul* (NSz.) **J:** 1. 1833 'jutalomdíj, pályadíj | Belohnung, Preis' (↑); 2. 1835 'tanulmányok folytatásához, kutatómunka végzéséhez adott rendszeres támogatás | Stipendium' # (Tzs. *Stipendium* a.) **Sz:** ~**as** 1835 *ösztöndíjas* 'az ösztöndíjat elnyerő személy | Stipendiat' (Tzs. *Stipendiat* a.)

■ Összetett szó. | ⊕ Az →*ösztön* + →*díj* összetételi tagokból, jelzői alárendeléssel keletkezett. Összetételekben az előtag a (R.) 'ösztönzés, biztatás' jelentésű jelzői szerepű főnév.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *díj, ösztön*

ösztörű × **A:** 1177/ *Scro* [ɔ: *Stro*] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 318); 1233 *yztru* (OklszPótl.); 1264 *vstrov* (OklszPótl.); 1272–1290 *vztro* (Györffy: ÁMTF. 1: 121); 1358 *Oztorow* (OklszPótl.); 1468 *Pathakezthorothw* [HN.] (OklszPótl.); 1476 *Eztrew* [HN.] (OklszPótl.); 1508 *oxtorore* (NádK. 649); 1519 k. *oxtorwól* (DebrK. 12); 1527 *oxtorwra* (ÉrdyK. 338); 1577 *ezteri* (KolGl.); 1792 *Öfztör* (Baróti Szabó: KisdedSz.); 1818 *ösztölü* (NSz.); 1838 *Eszteru* (Tsz.); 1859 *üesztürűjébe* (NSz.); NYJ. *esztérhó* (ÚMTsz.); *iszra* (MTsz.); *oszró, ösztöllü* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1177/ ? 'karókból épített gát; halfogó rekeszték | aus Pfählen gebauter Damm; Fischwehr' (↑), 1233 'ua.' (↑); 2. 1177/ ? 'különféle célokra használt ágasfa | mehrarmige Stange zu versch. Zwecken' (↑), 1272–1290 'ua.' (↑); 3. 1495 e. 'horog, amelyre a mészáros a húst felakasztja | Haken zum Aufhängen von Fleisch' (GuaryK. 16); 4. 1508 'karó; kínzó v. kivégző eszköz | Pfahl; Marterpfahl' (↑); 5. 1792 'lépvessző | Leimrute' (↑); 6. 1818 'tartó v. támasztó gerenda | stützender Balken' (↑)

■ Szláv jövevényszó. | ⊖ Szbhv. (N.) *östrva* 'földbe szúrt karó, amelyre puskákat akasztanak'; szlk. *ostrva, ostrv* 'ágasbogas karó, szárító karó, petrencerúd, madárfogó karó'; or. (N.) *ócmpos* 'karó, létrául v. szárításra használt faágas'; stb. [eredetéhez vö. →*ösztön*]. ⊕ A palatális változatok hangrendi kiegyenlítődéssel keletkeztek, feltehetőleg az →*ösztöke*, →*ösztön* hatására. A 2., 4. és valószínűleg az 5. jelentés az átadó nyelvből származik. Az 1., 6. jelentés a 4.-re megy vissza, a 3. jelentés ezzel szemben az 5.-en.

📖 MNy. 6: 445, 9: 275; Kniezsa: SzlJsz. 367; TESz.; EWUng. • Vö. *ösztön*

ösztövér **A:** 1177/ *Esteuerd* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 182); 1233 *Eztuer* [HN.] (Oklsz.); 1263 *Yzteuer* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 305); 1347 *Wzteurfalu* [HN.] (Oklsz.); 1372 u./ *ewztewerejtjua* [sz.] (JókK. 71); 1394 *Zteurfalu* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 305); 1416 u./ *oxtquerbèknèc* (BécsiK. 118); 1538 *ewfteuer* (Pesti: Nomenclatura O4); 1551 *ösztéuér* (NySz.) **J:** 1. 1177/ ? 'sovány | mager' (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑); 2. 1177/ ? 'száraz, aszott | trocken, dürr' (↑), 1513 'ua.' (CzechK. 37); 3. 1533 'ijedős, könnyen megriadó (ló) | scheu (Pferd)' (Murm. 452.); 4. 1560 k. 'meggyötört, elcsigázott; gyenge, bágyadt | abgemergelt; ermattet' (GyöngySzt. 4283.); 5. 1585 'vékony; keskeny | dünn; schmal' (Cal. 460) **Sz:** ~**ít** 1372 u./ (↑) | ~**ség** 1395 k. *ezteuerfeg* (BesztSzj. 1308.) | ~**edik** 1495 e. meg *oxtquerodíc* (GuaryK. 5)

■ Ismeretlen eredetű. | ⊕ A háromszótagos változatok lehetnek az elsődlegesek, a kétszótagos alakok a második nyílt szótagban bekövetkezett magánhangzókiegyenlítődéssel keletkeztek. Az alapjelentés 'sovány, gyenge ember, állat' lehetett. Ma leginkább az 1. és az 5. jelentésében használatos.

📖 TESz.; EWUng.

öszvér **A:** 1395 k. *ezuere* [ɔ: *ezueres*] [sz.]; *vzuer* (BesztSzj. 724., 969.); 1416 u./ *ožuerekn* (BécsiK. 317); 1490 k. *ýžuer* (NagyvGl. 164.); 1525 k. *ewswer* (MNy. 11: 81); 1585 *őszuér*

(Cal. 482); 1786 *öszverek* (NSz.); 1792 *ösztvéreiken* (NySz.) **J**: 'ló és szamár keresztezéséből származó állat | Maultier, Maulesel' # **Sz**: ~**es** 1395 k. (↑)

■ Ismeretlen eredetű. | (⊕) Az *ösztvér* (székely tájszó) változat az →*ösztvér* (különösen az 1. és 2. jelentés) hatására keletkezhetett.

📖 Sköld: OssLw. 32; ALH. 9: 156; Bárczi: Szók. 52; TESz.; EWUng.

öt A: 1067 k./ ? *Hethe* [sz.] [szN.] (Györffy: DHA. I: 184); 1213/ *Vtholm* [HN.] (VárReg. 152.); 1372 u./ *ewt* ezeren (JókK. 107); 1456 k./ *eth* zazor (SermDom. 1: 183); NYJ. *ët* (ÚMTsz.) **J**: 'négyenél eggyel több | fünf' # **Sz**: ~**öd** 1211 ? *Wtod* [szN.] (Oklsz.); 1416 u./¹ *otpd* <MN> 'ötödik | fünfter' (BécsiK. 17); 1566 <FN> 'ötödrész | der fünfte Teil' (NySz.); 1894 'öt hangköznyi távolság a zenében, kvint | Quinte' (NSz.) | ~**ödik** 1416 u./³ *Otdik* (AporK. 166) | ~**ös** 1708 *Ötös* <MN> 'öt egységet tartalmazó | Fünfer-' (Pápai Páriz: Dict.); 1842 'öt hangszerre írt zenemű, kvintett | Quintett' (NSz.); 1888 <FN> 'iskolai érdemjegy | Schulnote Fünf' (NSz.) **R**: ~**ször** 1416 u./² *otzèr* èzer (MünchK. 21rb)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *ät*; osztj. (V.), (DN.), (O.) *wet*; zürj. (Sz.), (P.) *vit*; votj. (Sz.), (G.) *vit'*; cser. (KH.) *wac*; md. (E.) *vet'e*, (M.) *vet'ä*; finn *viisi* (*viite*-); lp. *vit'tâ*: 'öt' [fgr. **bitte* 'ua.']. (⊕) Az *öt*, valamint a →*hat*² finnugor előzménye keveredhetett egymással, ill. analógiásan befolyásolhatták egymást. Ez lehet a magyarázata a mindkét számnév írásos adataiban kimutatható *t*, ill. *tt* megfelelésnek. A mássalhangzó-fejlődéshez vö. →*öl*¹, ill. →*hat*². A szó eleji *ö*-höz vö. →*öl*¹, →*öv* stb. Az 'ötödik hang' jelentésű *ötöd* származékszó önállósodás útján keletkezett az *ötödhang* 'ua.' (1823: Márton J.: MNSz.–NMSz. *Quinte* a.) összetételből; hasonló jelentéshez vö. →*másod*. (⊕) Uráli kori örökségként való magyarázata jelentéstani és kultúrtörténeti okok miatt kevésbé valószínű.

📖 Szinnyei: NyH.; TESz.; MSzFE.; MNy. 84: 173; EWUng. • Vö. *huszon*-, *ötöl-hatol*, *ötven*

ötlik [1] A: 1372 u./ *ewtlwet* [sz.] (JókK. 68); 1456 k. *etleth* [sz.] (SermDom. 2: 580); 1508 el *otlek* [▽] (DöbrK. 220); 1645 *ötöljék* (NySz.) **J**: 1. 1372 u./ 'bugyog, ömlik; lövell (víz, vér stb.) | quellen, strömen; schießen (Wasser, Blut usw.)' (↑); 2. [be~ik] 1493 k. 'benyomul, behatol | eindringen' (FestK. 61); 3. 1771 'felvetődik, felvillan, megjelenik | es fällt einem ein' (NSz.) **Sz**: ~**és** 1372 u./ *ewtlefeuel* 'forrás, kútfo | Quellen' (JókK. 92); 1772 'kiütés, pattanás | Ausschlag' (Magyary-Kossa: OrvEml. 2: 301) | ~**et** 1792 *Ötlet* 'objektum, tárgy | Objekt' (Baróti Szabó: Kisdedsz.); 1812 'hirtelen támadt gondolat | plötzlicher Gedanke, Idee' (NSz.) | ~**etes** 1833 *ötletest* <FN> 'ravasz, agyafürt, elmés ember | ' (Társalkodó 1833. aug. 7.: 252); 1835 *ötletes* 'esetleges | zufällig' (Kunoss: Gyal. *Incidentalis* a.); 1872 'elmés | sinnreich' (Szily: NyÚSz.)

■ Származékszó. | (⊕) Az *öt* (az →*önt* 'önt, kiönt; árad' eredeti változata) -*l* gyakorító képzős származéka; vö. *bomlik* (→*bont*), *oszlik* (→*oszt*) stb. A 3. jelentés, amely ma a legismertebb, metafora a 2. jelentés alapján. (⊕) Az *ötlet*, *ötletes* származékok nyelvújítási alkotások.

📖 NyK. 35: 108; TESz.; Benkő: FiktI. 115; EWUng. • Vö. *öklik*, *önt*

ötöl-hatol A: 1787 *ötölés hatolás* [sz.] (NSz.); 1807 *Ötölنيhatolni* [sz.] (Márton J.: MNSz.–NMSz.); 1838 *Ütölني-hatolni* [sz.] (Tsz.) **J**: 'kertel, köntörfalaz, összevissza beszél | Umschweife machen, hin und her reden' – De vö. 1767 Ne *ötölly* [l-j]; ne *hatoly* [l-j] 'ua.' (NSz.)

■ Játsszi szóalkotás útján keletkezett ikerszó. | (⊕) Az előtag valószínűleg onomatopoetikus eredetű, az akadozva beszélő ember hangjait utánozza. – Az előtag szóvége gyakorító képző;

ennek az összetételi tagnak a hangalakja népetimológiával keletkezett az $\rightarrow\text{öt}$ hatására. Az utótag a népetimológiás hatás további következményeként jött létre a $\rightarrow\text{hat}^2$ szóból igeképzővel.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *hat², öt*

ötven A: 1138/ *vtwendí* [SZ.] [SZN.] (MNY. 32: 132); 1405 k. *vthuen* (SchlSzej. 166.); 1416 u./¹ *otuèn* (BécsiK. 61); 1484 *Ethwenablak* [HN.] (Oklsz.); 1533 *ötteuen* (Murm. 2649.); 1646/ *öttvõn* (Oklsz.); NYJ. *ëtven* (Nyatl.); *ödven, ötfen* (ÚMTsz.) **J:** 'ötször tíz | fünfzig' # **Sz:** ~**es** 1495 e. *otuenps* (GuaryK. 106) | ~**ed** 1519 *ewtwned* 'ötvenednyi (rész) | Fünfzigst' (JordK. 554); 1791 <FN> 'adófajta | Art Steuer' (NSz.) | ~**edik** 1538 *ewtwnedýk* (Pesti: Nomenclatura I3)

■ Összetett szó. | ☐ Az $\rightarrow\text{öt}$ + az önálló szóként nem adatolt *ven* (feltehetőleg 'tíz') összetételi tagokból keletkezett; vö. $\rightarrow\text{hetven}$, $\rightarrow\text{kilencven}$, $\rightarrow\text{negyven}$ stb. – A *ven* a $\rightarrow\text{hatvan}$ utótagjának palatális változata.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *hatvan, hetven, kilencven, negyven, öt*

ötvény $\rightarrow$ *ötvös*

ötvös A: 1333–1335 *Vtwes* (Heckenast: Szolg. 117); 1353 *Wtwys* [HN.] (Heckenast: Szolg. 117); 1393 *Wthuus* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 245); 1395 k. *ethues* (BesztSzej. 732.); 1416 u./¹ *otuofoç* (BécsiK. 114) **J:** 'nemesfémből dísz tárgyakat, ékszereket stb. készítő kézműves, aranyműves | Goldschmied' #

ötvény Δ **A:** 1836 *ötvény* (Szily: NyÚSz.) **J:** 'ötvözet | Legierung'

ötvöz A: 1844 *ötvözhetők* (Hirnök 1844. ápr. 2.: 152); 1846 *Ötvöz* (Ballagi M.: MNKiegSz.) **J:** 'fémeket vegyít, olvaszt össze | legieren' # **Sz:** ~**et** 1846 *ötvözet* (Ballagi M.: MNKiegSz. *Legirung* a.)

■ A szócsalád alapja, az **ötvös** származékszó. | ☐ Az *öt* (az $\rightarrow\text{önt}$ 'formába önt <fém>' eredeti változata) -s névszóképzővel; vö. *lakos* ($\rightarrow\text{lak}^1$), $\rightarrow\text{teljes}$ stb. A szó belseji *v* megléte és funkciója bizonytalan; vagy megőrződött benne egy teljesebb alak tövégi magánhangzója, vagy esetleg egy névszóképző; vö. $\rightarrow\text{hitves}$.

■ Az **ötvény** és **ötvöz** származékszavak. | ☐ Az *ötvény* és az *ötvöz* a nyelvújítás korában keletkezett az *ötvös* kikövetkeztetett tövéből -ny névszóképzővel, ill. -z igeképzővel.

📖 Szily: NyÚSz.; Horger: MSzav. 137; MNY. 31: 149; TESz.; EWUng. • Vö. *önt*

ötvöz $\rightarrow$ *ötvös*

öv [7/1] A: 1211 ? *Vued* [SZ.] [SZN.] (PRT. 10: 511); 1372 u./ *ewuet* (JókK. 144); 1380 k. *Rychtew*, *v* (KönSzej. 100., 102.); 1470 *weth* (SermDom. 2: 714); 1493 k. *ewe* (FestK. 308); 1560 k. *parta eo* (GyöngySzt. 2813.); 1604 *Öv* (Szenczi Molnár: Dict.); 1626–1627 *párta öh* (NySz.); 1793 *övhez* (NSz.) **J:** 1. 1372 u./ 'vmely ruhadarabot a deréknál összehúzó v. felerősítő szíj, pánt; más testrészt körülfogó pánt | Leibgurt, Gürtel; Gürtel für andere Körperteile' # (↑); 2. 1582 'a test derék része | Taille; Gürtelgegend' (NySz.); 3. 1775 '(vmely területet körülvevő) sáv, réteg; <domborzaton> azonos magassági szintű réteg, amelyre azonos gazdasági v. földrajzi jelenség jellemző | Gürtel, Zone, Streifen; Höhenzone <Geogr>' (NSz.); 4.

1793 '(a földgolyón) azonos szélességi körökkel határolt terület, égöv | Erdgürtel, Zone' (↑); **5.** 1877–1883 'ásatási réteg | Grabungsschicht' (NSz.) **Sz:** ~**ez** 1416 u./¹ *quèdezetec* meg 'körülövez, övet köt a dereka köré | (um)gürten' (BécsiK. 204); 1779 'körülvesz, környez | umgeben' (NySz.) | ~**ezet** 1493 k. *ewezet* 'övezés, öv | Gürtung' (FestK. 308); 1604 'vmit körülvevő sáv | Zone (um etw herum)' (Szenczi Molnár: Dict. *Horizon* a.)

■ Örökség a finnugor, esetleg az uráli korból. | (≡) ? Zürj. (Sz.) *veñ* 'öv, szíj'; ? cser. *ə-*, (KH.) *aštə* 'öv, szíj'; finn *vyö* 'ua., szíj'; lp. (norv.) *åvve* 'ua.'; – ? jur. *wjā* 'szíj, köté, gyeplő'; szelk. *üne, ün* 'öv, szíj'; ? kam. *muñe* 'lasszó'; stb. [fgr. (? uráli) **βijā* vagy **βijā*: 'öv, szíj']. (⊕) A magyarban az eredeti változat az *ő* volt; az *öv* alak elvonással keletkezett a *v-s* töváltozat toldalékolt alakjaiból; a hangtanhoz vö. →*avul*, →*hív*¹ stb. A 2. jelentés metonímia; a 3., 4. jelentés metafora az 1. jelentés alapján. A 4. jelentéshez vö. még *ég övezete* 'égöv' (1604: Szenczi Molnár: Dict. *Horizon* a.). Az *övez* származékszó a korai adatokban gyakran *övedz*, *övedez* alakban fordul elő.

📖 Szinnyei: NyH.; TESz.; MSzFE.; EWUng.

övé A: 1372 u./ *ewue* (JókK. 130); 1416 u./² *quèit* (MünchK. 99vb); 1493 k. *ewe* (FestK. 3); 1519 *hweenek* (JordK. 719); 1529 e. *wuejet* (VirgK. 94); 1742 *öveje* (NSz.); 1872 *Öjeé* (Nyr. 1: 467); NYJ. *ivé* (Nyatl.); *üjé* (OrmSz.) **J:** 'az ő tulajdona, öhozá tartozik | (etw ist) der (die, das) seine (ihre), etw gehört ihm (ihr)' #

■ Megszilárdult ragos alakulat. | (⊕) Az *iβ ~ öβ ~ üβ* (az →*ő* eredeti töváltozatából) -é birtokos személyjellel. Az *öé, üé* változatok a szó belseji *v* kiesésével keletkeztek; a szó belseji *j* hiátustöltő.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ő*

öz A: 1138/ ? *Euzdí* [sz.] [szN.] (MNY. 32: 130); 1211 ? *Euzi* [szN.] (PRT. 10: 504); 1330 *wzwyze* [HN.] (OkISz.); 1358 *Ewzpatak* [HN.] (OkISz.); 1395 k. *ež* (BesztSzj. 1057.); 1456 k. *ežž* (SermDom. 2: 258); 1525 k. *eož* (MNY. 11: 81); 1714–1776 *űzet* (ItK. 14: 102); NYJ. *ősz* (UMTsz.) **J:** **1.** 1358 'a páros ujjú patások rendjébe tartozó, erdőkben, mezőkön élő kérődző állat | Reh (*Capreolus capreolus*)' # (↑); **2.** 1395 k. 'kecske(bak); zerge | Steinbock; Gemse' (↑); **3.** 1395 k. 'dámvad | Damhirsch (Dama dama)' (BesztSzj. 1083.); **4.** 1456 'gímszarvas | Edelhirsch' (↑) **Sz:** ~**ike** 1805 *őzikéket* (NSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | (⊕) A jelentések metaforikusan keletkeztek, de nem állapítható meg, melyik lehetett az eredeti jelentés.

📖 TESz.; EWUng.

özön A: 1138/ ? *vzund* [sz.] [szN.] (MNY. 32: 133); 1416 u./¹ *viz ožonbèn* (BécsiK. 259); 1510 k. *ewzwnwk* (AporK. 185); 1519 *wýž ezennek* (JordK. 433); 1871 *Özőny* (NSz.) **J:** **1.** 1416 u./¹ 'áradat, áradás | Flut, Schwall' (↑); **2.** 1508 'örökkévalóság | Ewigkeit' (DöbrK. 27) **Sz:** ~**lik** 1815 *özönle* 'ont, áraszt | schütten, ergießen' (NSz.); 1824 'árad | fluten' (NSz.)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg kun vagy besenyő jövevényszó. | (≡) Vö. kipcs. *özän* 'folyó'; tat. *üzän* 'völgy, lapály, folyómeder'; karj. *öžan* 'folyó, ár(adat)'; stb. [< török **öz* '(folyó)meder']. Vö. még Kāšy. *özek suv* 'szabálytalanul áramló víz'. (⊕) A kunból vagy besenyőből való átvételre utal az a körülmény, hogy a török nyelvek közül csak a kipcsak típusú nyelvekből adatolható. A magyar és a kipcsak nyelvben meglévő változatok közötti jelentéselhajlás esetleg azzal magyarázható, hogy a kis folyók a völgyszorosokban tavasszal megáradnak. A 2. jelentés elvont.

📖 MNy. 3: 311, 27: 226; TESz.; Ligeti: TörK. 92, 540; EWUng.

özvegy **A:** 1302 *Wzwegh* [szN.] (Oklsz.); 1372 u./ *ezuegynek* (JókK. 7); 1416 u./¹ *øzuèg* (BécsiK. 26); 1548 *øβuegékét* (SzZsolt. 153b); 1790 *Özvögy* (NSz.); NYI. *egyvez* (ÚMTsz.); *ædvegy*, *ædzvegy*, *ögyvédz* (MTsz.); *özvidzs* (ÚMTsz.) **J:** <FN> 1032 ? 'olyan személy, akinek a házastársa meghalt | Witwe(r)' # (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑) | <MN> **1.** 1032 ? 'olyan <személy>, akinek a házastársa meghalt | verwitwet' # (↑), 1490 'ua.' (SzalkGl. 184.); **2.** 1560 k. 'nőtlen, hajadon | unverheiratet' (GyöngySzt. 760.); **3.** 1577 'elhagyott, árva; magányos | verlassen, verwaist; einsam' (KolGl.) **Sz:** ~**ség** 1416 u./¹ *øzuègfeɡn^c* (BécsiK. 31) | ~**ül** [főleg *meg~*] 1763 *meg özvegyült* (NSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | ☞ A szó belseji *sz*-es változatok a kiejtést tükrözhetik, ezzel a mássalhangzóval korábbi adatok is előfordulnak. A melléknévi 2. és 3. jelentés metafora. ☞ Valamely iráni nyelvből való származtatása kevésbé valószínű, a szláv nyelvekből való származtatása téves.

📖 Abajev: EtOs. 1: 539; TESz.; Hajdú-Eml. 33; MTud. 35: 248; EWUng. • Vö. *szalmaözvegy*